

RECENSIONS

Feliu d'Urgell. Bases per al seu estudi. Josep PERARNAU (Coord.) (Studia, Textus, Subsidia, VIII), Barcelona i La Seu d'Urgell, Facultat de Teologia de Catalunya i Societat Cultural Urgel·litana, MIM, 240 pàgs.

BISBAT D'URGELL, *Jornades internacionals d'estudi sobre el bisbe Feliu d'Urgell.* La Seu d'Urgell, 28-30 de setembre de 1999. *Crònica i estudis.* Josep PERARNAU (Coord.) (Studia, Textus, Subsidia, IX), Barcelona i La Seu d'Urgell, Facultat de Teologia de Catalunya i Societat Urgel·litana, MM, 276 pàgs.

L'escaïença de coincidir l'any 1999 els 1200 anys de la renúncia forçada a la seva diòcesi del bisbe Feliu d'Urgell, decretada pel concili d'Aquisgrà celebrat l'any 799, després que Alcuí hagué acabat els seus *Adversus Felicem Urgellitanum libri septem* i els hagués tramès a Carlemany, ha estat l'excusa o l'ocasió propícia per a un seguit d'estudis i debats sobre aquest important personatge i sobre una època clau en la nostra història medieval.

El tema és conegut i ha estat tractat des de fa molts anys, però tant el personatge, el bisbe Feliu, com la seva actuació i doctrina, suposadament l'adopcionisme, es troben des de molt antic immersos en una densa nuvolositat que n'ha deformat els perfils i confós plenament el protagonista, tingut per molts com a sant, almenys en segles passats, i per d'altres com un heretge i pare d'heretgia. Era necessari avui dia, quan hi ha més amplitud de criteris, nous mitjans d'intercomunicació i un bon planter d'erudits i estudiosos del tema, plantejar-se de nou el problema i mirar-lo per primera vegada de fit a fit, sense prejudicis ni apriorismes.

L'autor i l'ànima de les Jornades, amb un paper molt més ampli que el de simple coordinador, ha estat el Dr. Josep Perarnau i Espelt, teòleg, historiador i treballador infatigable, el qual des del 1982 va enriquint el nostre camp cultural amb la direcció i publicació de l'«Arxiu de Textos Catalans Antics».

És per preparar el camp per als investigadors i participants en les Jornades que el 1999 l'esmentat autor va editar el primer dels volums que aquí breument presentem. S'hi recullen tots els fragments que s'han conservat de les obres del bisbe Feliu, extrets de les refutacions dels seus adversaris: Alcuí de York, Agobard de Lió i Paulí d'Aquileia, així com el text de la *Confessio fidei Felicis*, que el nostre no escriví, ans li fou imposada després del Concili d'Aquisgrà de 799; també s'hi recullen les cartes d'Elipand de Toledo a Alcuí referents a Feliu, la notícia de textos perduts o d'altres que se li han atribuït. Amb això Perarnau aconsegueix un dels desigs de Ramon d'Abadal, que es delia i reclamava que algú es basqués a aplegar tot el que ens havia restat dels textos de Feliu.

Al costat d'això es reproduïxen també en aquest primer volum els dos estudis més notables escrits fins ara sobre Feliu d'Urgell. Aquests són: *Fèlix bisbe d'Urgell (segle VIII)*, de Lluís Nicolau d'Olwer, publicat a Barcelona, a l'Avenç, al 1910, que s'estén de la pàg. 49 a la 86, i el de Ramon d'Abadal i de Vinyals, *Domini carolingi a Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1986, pàgs. 89-170, ambdós editats a cura de Prim Bertran i Roigé. El segon d'aquests treballs és bàsicament una repetició, posada al dia, de *La batalla del Adopcionismo en la desintegración de la Iglesia visigoda*, editat el 1949 com a discurs d'entrada d'Abadal a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.

Aquest primer volum s'acaba amb un tercer bloc, a cura, com el primer, de Josep Perarnau, que té com a títol *Butlletí Bibliogràfic*, on, entre les pàgines 173 i 228, es recullen notícies sobre els escrits de Feliu o referents a ell, de textos contemporanis seus, i una bibliografia ben presentada i sovint llargament comentada de prop d'una cinquantena de treballs sobre el bisbe Feliu i les seves doctrines, publicats al llarg dels darrers seixanta anys, que ja havia vist la llum, sota el títol *Feliu d'Urgell: Fonts per al seu estudi i bibliografia dels darrers seixanta anys*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XVI (1997), 435-482; i era encara enriquit amb un *Complement al Butlletí bibliogràfic*, d'una dotzena de noves fitxes sobre treballs que parlen directament o indirecta del bisbe urgellenc.

Completa aquest primer volum una *Cronologia de Feliu d'Urgell i de la seva època*, que exposa succintamet l'evolució de la nostra història entre els anys 684 i 820; en ell es diu que Feliu d'Urgell consta ja bisbe el 781, -que era la cronologia comunament acceptada- però que el P. Cebrià Baraut, corregeix en la pàg. 265 del segon volum, en afirmar que la primera menció del bisbe Feliu és del 786.

En resum, el primer volum és una base ferma per a emprendre qualsevol nou estudi o posar-se simplement al dia de la personalitat, de la problemàtica i de la bibliografia i de l'interès que de molt temps ençà ha despertat la figura del gran bisbe d'Urgell, sant per a uns, heretge per a d'altres, però per sobre de tot un home íntegre, intel·ligent i lliurat plenament a la seva missió, com varen haver de reconèixer fins i tot el seus més destacats adversaris o contradictors.

* * *

El segon volum o *Crònica i Estudis*, té un interès molt particular pel fet d'aportar noves visions històriques sobre el personatge i sobretot sobre la seva doctrina o posició religiosa. També són especialment importants els resums dels debats que tenien lloc al final de cada jornada, pels molts participants i la pluralitat de criteris.

Fa la presentació del volum el Dr. Joan Martí, bisbe d'Urgell, successor del bisbe Feliu; Ramon Vilardell, vicari general de la diòcesi, fa a continuació la crònica de com s'han preparat les jornades, seguida d'una llista dels 57 assistents o participants en elles. Les Jornades tingueren lloc: les del 28 i 30 de setembre a la Sala d'actes del Bisbat d'Urgell, moderades per Carme Batlle i Manuel A. Mundó, i la del 29 de setembre a la Sala d'actes del Govern d'Andorra, a Andorra la Vella, moderada per Jocelyn N. Hillgarth, de Toronto. No pretenem pas aquí donar un índex o relació detallada del contingut del volum, però sí destacar els temes i els autors dels principals estudis o ponències.

Varen tractar temes relacionats amb la història i marc polític i cultural que configurava la situació històrica del país entre el 720 i el 840, el Prof. Manuel Riu i el P. Cebrià Baraut, que obriren la primera i darrera sessió i John C. Cavadini, d'Indiana, el qual va tractar directament de la doctrina de Feliu d'Urgell i de la interpretació que se li dóna més recentment. Cada una d'aquestes ponències o estudis bàsics va anar acompanyat d'altres de complementaris, com el de Mikel de Epalza, sobre la possible confluència d'elements cristians, islàmics i jueus en l'adopcionisme' de Feliu d'Urgell, tema que va ésser molt debatut en les intervencions orals que la seguien, i que es va reprendre en la sessió de la tarda. En aquests diàlegs va ésser sempre destacada la posició de J. Perarnau clarament oposada a aquesta mena d'influències. El mateix tema es va tractar o al·ludir en altres moments dels debats posteriors i va semblar sempre evident el consens majoritari de refusar les suposades influències islàmiques com a determinats o orientadores de la posició doctrinal del bisbe Feliu. Relacionades amb aquest tema hi hagué també intervencions, en diferents ocasions de les jornades, sobre l'obra fantasma de Feliu, *Disputatio cum sarraceno*, que Alcuí ja diu que no sap si Feliu la va escriure o almenys que ell no ha trobat enlloc; també es va passar molt de puntetes, massa crec jo, sobre l'origen i formació del bisbe Feliu, tingut, sense cap raó massa convincent com a antic monjo de Tavèrnoles, mentre que altres diuen que es podia haver format a Saragossa, Toledo i fins a Còrdova. Ningú va insistir massa en el tema i es va obviar la frase de la carta que el 799 l'arquebisbe Elipand de Toledo va adreçar a Alcuí en defensa de Feliu on diu que el va conèixer de petit —«ab ineunte etate»—, com a ple de caritat, de puresa i de bons costums, frase molt més reveladora per a escatir els seus orígens, que altres suposicions locals basades en hipòtesis o en un document molt sospitós, desmuntat ja per R. d'Abadal.

Mereixen destacar-se les ponències o estudis de J.C. Cavadini i de J. Perarnau que obren la segona jornada i la complementària de B. Marquès, que estudia la 'cèdula', redactada pel bisbe Feliu durant el seu exili i trobada per Agobard de Lió el 818 arran de la seva mort. Cavadini, tot i demostrar una innegable simpatia per Feliu, sosté clarament que la seva doctrina era heterodoxa, mentre que Perarnau comença recordant que Alcuí va reconèixer no haver entès mai Feliu i que caigué en contradiccions, acusant-lo de coses o intencions doctrinals que ell no havia expressat, només perquè el teòleg carolingi no entenia la terminologia que es feia servir a l'església visigoda i en la que s'havia format Feliu. Aquest en una espècie de 'confessió', aquesta sí autèntica, amb la

qual Alcuí comença el Llibre V dels *Contra Felicem...*, deixa clar que accepta i afirma tota la doctrina precisada en les definicions dels grans concilis cristològics: la unió hipostàtica i la filiació divina de Crist, la unitat de persona en Crist, que és la divina, l'existència en Crist de les dues natures divina i humana, la maternitat divina de Maria, etc. En una paraula, que és difícil titllar-lo d'heretge formal; com a màxim, com a seguidor dels Concilis visigòtics, és la seva insistència en la paraula clau de l',adoptio', anatematitzada pels carolíngis i per Roma, la que el fa suspecte. Perarnau recorda amb els concilis visigòtics, dels quals Feliu vivia amerat, que el realitzador de l'Encarnació és Déu U i Tri i que l'acció divina trinitària quan realitza la unió hipostàtica respecta la realitat humana de Jesús. És en explicar això quan, basant-se en la Bíblia, els Pares i la litúrgia, Feliu fa servir les paraules humiliants que en ella s'hi contenen, -com les de ,servus', ,opprobrium hominum', ,vermis', i, entre aquestes, la d',adoptio' o ,adoptivus'.

Aquestes són les conclusions o base de l'argumentació de J. Perarnau, expressades en diferents ocasions, i que utilitza per a excusar de tota heretgia el bisbe Feliu.

Davant les diferents intervencions, entre elles les de C. Leonardi o J.Mª Rovira Belloso, Cada-vini admet que en el seu origen el discutit adopcionisme podia haver estat una mena de tàctica antiarriana, i per tant per a ells l'adopció es referia només a la naturalesa humana no a la divina.

La tercera jornada, encetada amb una brillant disertació del monjo Cebrià Baraut, sobre les intervencions carolíngies en la diòcesi d'Urgell amb l'excusa de la persecució inicial i després exili del bisbe Feliu, va donar peu a un ampli estudi de les conseqüències religioses i culturals, que allò va suposar per a l'Urgell i pel nostre país en general durant els segles VIII i IX.

Aquesta àmplia visió va tenir un digne complement en l'estudi de la professora Elisabet Magnou-Nostre sobre l'*Admonitio generalis* o document del 789 que marca les grans línies de la política religiosa de Carlemany, que es va aplicar al seu regne i a tots els territoris que en depenien, com la nostra Marca hispànica.

En el diàleg es va insistir sobretot en la cronologia de la vida del bisbe Feliu i en l'enigma que és encara per a tots l'origen o etapa inicial, diguem-ne visigoda, del monestir de Sant Serni de Tavèrnoles. Aquí també cal recordar, com es va fer en una intervenció anterior, la hipòtesi moderna que la primera seu cristiana d'Urgell no es trobava a Castellciutat, com és tradicional de dir, sinó en el ,vicus' fortificat, situat a la confluència de la Valira amb el Segre, on les recents excavacions van donant informació sobre l'existència allà d'un nucli fortificat amb els seus antics temples antecessors dels d'ara, a l'indret de la catedral actual.

De tots els debats i estudis es desprèn clarament que les discussions teològiques o doctrinals que varen envoltar la vida i actuacions del bisbe Feliu tenien una base o motor clarament polític per part de la cort i teòlegs carolíngis.

En el fons, la teologia carolíngia no admetia un Crist humiliat, sino exalçat, tal com s'exalçava la dignitat i la persona del rei o emperador. Això portarà fins i tot en el camp de l'art a substituir la imatge del Crist-home, humiliat i sofrent en la creu, per un Crist-Magestat, gloriós o triomfant, que es perpetuarà fins a l'època gòtica.

Molt més es podria dir d'aquest dens volum dedicat a la *Cronica i estudis*, que és una aportació molt valuosa per un període fosc i poc documentat de la història política i religiosa del país.

El volum s'acaba amb una sèrie de set preguntes i les corresponents respostes, sobre la persona, cronologia i procedència del bisbe Feliu, sobre els seus escrits, la seva doctrina, els documents contemporanis relacionats amb ell, les intervencions carolíngies i conseqüències i cronologia dels fets de l'època que s'estudia. Tant el seu plantejament com les respostes parcials o els dubtes amb què algunes es conclouen, revelen la importància d'aquestes Jornades. Elles ens fan sorgir de la penombra i ens acosten més l'eclesiàstic o bisbe més destacat del moment clau en què la futura Catalunya s'allunyava dels seus lligams tradicionals amb una Hispània cada vegada més desconfundada i sarraïna, i de grat o per força, es vinculava a una Gàl·lia o imperi carolíngi que en aquells moments estava naixent i seria alguns segles el centre de cohesió d'una nova Europa.

* * *

No és pas un costum massa estès, almenys entre nosaltres, que un bisbe o un bisbat patrocini un treball estrictament científic destinat a reconstruir la figura d'un bisbe. Justament per

això mereix tot reconeixement i gratitud el gest de mons. Joan Martí i Alanis, bisbe d'Urgell i príncep d'Andorra. Per la seva banda, ell pot estar satisfet dels resultats, el primer dels quals és el d'haver encetat una nova època en l'estudi del seu gran predecessor: ha estat tret, efectivament, de la nuvolositat del 'adopcianisme' i per primera vegada ha estat ell, i només ell, l'objecte d'estudi; s'ha aplegat i publicat, també per primera vegada, tot allò que resta de la seva obra escrita; ha estat desestimada la connexió musulmana de la seva doctrina; i aquesta, bo i esperant estudis posteriors, pot haver passat 'd'heretgia' a 'quaestio disputata', i qui sap si a una explicació tothora vàlida dels moments cristològics més dolorosament humans.

Grans gràcies, doncs, senyor bisbe, i enhorabona per l'encert: el de tots els col·laboradors és el seu.

Antoni Pladevall i Font

Anna M. BALAGUER, *Història de la moneda dels comtats catalans*. Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Institut d'Estudis Catalans 1999, 491 pp.

La finalitat de l'obra, confessada en el pròleg, és oferir una visió de síntesi tan àmplia, analítica i exhaustiva com sigui possible tant de la moneda produïda als comtats catalans com de la que hi circulava, a partir de l'estudi conjunt de les peces conservades i de la documentació escrita que s'hi refereix. Com que el centre principal d'atenció és la moneda emesa pels comtes catalans i atès també que la moneda d'or d'origen o tipologia musulmana ha estat objecte d'un estudi especial de l'autora (*Del mancús a la dobla. Or i paries d'Hispania*. Barcelona, 1993) rep en aquesta obra una atenció secundària.

Després d'una introducció sobre la finalitat i les característiques de l'obra, el treball s'inicia amb dos capítols generals, dedicats l'un a l'estudi de la moneda carolíngia, amb especial atenció a l'encunyada o trobada a Catalunya, i l'altre al sistema i la metrologia monetaris de les emissions dels comtats catalans; a continuació, una sèrie de capítols, que constitueixen el cor de l'obra, estudien les monedes comtat per comtat. Tot seguit es torna a la síntesi amb una anàlisi conjunta de la circulació monetària als comtats catalans i unes pàgines de conclusions. Com a apèndix es publiquen els registres de tots els documents amb notícies monetàries, organitzats per comtats, i el corpus complet de les monedes carolíngies i senyorial encunyades a Catalunya.

La introducció recorda l'origen del present estudi en la tesi doctoral de l'autora, llegida a la Universitat Autònoma de Bellaterra el 1989; però el principal objecte d'aquestes pàgines és la presentació de la metodologia utilitzada, basada en l'estudi de les monedes conservades a través de la seva datació (que sovint ha de precisar o bé contradir atribucions anteriors), la tipologia, la metrologia i la documentació, que ofereix dades en dos camps tan importants com la circulació i les equivalències. No tots els aspectes han estat fàcils: l'estudi metàl·lic de les monedes sofrí traves insalvables al país i només fou possible sobre els materials del British Museum. Es fan també precisions sobre la forma com han estat escollits els materials estudiats i sobre quines dades han estat deixades de banda per diverses raons.

El sistema monetari català fou, fins a la unificació total de la moneda de l'estat espanyol amb la introducció de la pesseta el 1868, el sistema carolíngi (i després àmpliament europeu) de la lliura, el sou i el diner. Als comtats catalans, el primer circulant fou també el diner carolíngi i les primeres emissions, imitacions del mateix diner. Per tant la comprensió de la moneda comtal catalana ha de començar pel coneixement de la moneda carolíngia. L'autora enceta el tema descrivint les emissions més antigues, amb l'atribució a Carlemany i no a Carles el Calb, dels diners amb el monograma 'Karolus'; és un fet important, perquè es coneixen emissions d'aquests diners a Barcelona, Girona, Empúries i 'Roda'. L'atribució a Carlemany i no al seu nét és possible perquè la mateixa tipologia es troba a Duurstede, ciutat que fou destruïda pels vikings en temps de Lluís el Piadós i ja no tornà a formar part de l'Imperi Carolíngi. Aquesta igualtat tipològica en seques tan distants i el fet que es tracti de moneda curta de pes fa pensar per una banda en moneders vintguts de més enllà dels Pirineus i d'una altra que es tracta de moneda de campanya, destinada a pa-

gar els soldats; això inclina l'autora a creure que es podia tractar de moneda emesa durant la campanya de conquesta de Barcelona el 801.

Estudia a continuació la normalització de la moneda catalana amb la imperial durant l'època de Lluís el Piadós: mentre els pesos s'igualen, la circulació sembla haver estat més abundant, si jutgem per la quantitat de peces conservades. Amb Carles el Calb en canvi, els comtats catalans tornen a reduir el pes dels seus diners, que semblen prendre com a base la lliura romana afeblida; la posterior disminució del diner imperial va tornar a una certa paritat amb Lluís IV (936-954).

Dues altres qüestions són discutides en aquest capítol: l'atribució a Roses dels diners de 'Roda' i la circulació de la moneda carolíngia relacionada amb Catalunya: tant les troballes en qualsevol lloc de diners encunyats a Catalunya com els diners carolíngis de seques forasteres localitzats en territori català.

El segon capítol és dedicat a elucidar el sistema i la metrologia que són a la base de les emissions monetàries als comtats catalans, tema que, com es diu a l'inici del capítol, no ha estat estudiat anteriorment de manera aclaridora. Per a fer-ho, cal tenir en compte, alhora, les dades documentals, els pesos de les monedes, estudiats estadísticament sempre que això sigui possible, i l'anàlisi del contingut metàl·lic de les mateixes; en definitiva, el valor de canvi de la moneda i el seu contingut en metall monedable. A més, no es pot deixar de tenir present la moneda andalusina (que al seu torn ens és insuficientment coneguda), tant perquè va circular per Catalunya, com perquè va influir en els continguts metàl·lics de les monedes comtals catalanes.

La distinció entre els tres tipus de valor aplicables a la moneda, l'intrínsec, l'oficial i el de mercat, és bàsica per a la comprensió de la metrologia; generalment els tres valors són pròxims, però en alguns moments, sobretot el valor oficial i el de mercat es poden distanciar d'una manera important, i així, barrejar dades de l'un i l'altre només pot conduir a errors. L'explicació de diferents moments de distanciació entre els valors és el tema principal de la primera part del capítol. La segona tracta de les unitats monetàries, dels noms aplicats a la moneda i de la relació or-plata. Comença discutint el tema del pes de la lliura emprada, així com el dels marcs per a la plata i l'or, i dels diferents divisors, tant els del sistema carolíngi (sou i diner), com les altres mencions que apareixen en la documentació catalana (unça, argenç, mancús, diner gros, etc.).

La darrera part del capítol es dedica a una síntesi de la moneda musulmana que va circular a Catalunya i que fou imitada el segle XI amb l'encunyació de mancusos, de la qual és estudiada a la vegada la tipologia, els continguts metàl·lics, les equivalències i el difícil problema de la relació '(ratio)' entre l'or i la plata —aquesta és potser la qüestió més difícil del nostre estudi— (57), per aclarir la qual es parteix de documentació més moderna, que pot oferir equivalències calculables, cap a la documentació anterior, amb dades molt més escadusseres. Això permet a l'autora, però només des de 1168, oferir uns valors de l'or equivalents a entre 7,5 i 11 vegades el seu pes en plata; l'argument es rebla comparant la 'ratio' als comtats catalans amb la d'altres punts de l'Europa occidental.

La part expositiva, comtat per comtat, s'inicia pel de Barcelona, l'estudi del qual evidentment sobrepassa, per la força de les coses, el seu àmbit estricte: és l'únic comtat on les emissions monetàries consten de manera ininterrompuda des dels temps carolíngis, l'únic on es van fer emissions d'or de certa importància i el més ben proveït de metall preciós, si hem de fer cas de la relativa escassetat de pagaments 'in rem valentem': a mesura que la resta de comtats aniran caient sota el domini de la casa de Barcelona, la moneda comtal barcelonina es convertirà en la moneda catalana per excel·lència. Això no vol dir que la moneda barcelonina sigui fàcil de conèixer, sobretot en els temps més reculats, ni encara menys que els comtes de Barcelona aconseguissin mantenir el valor de la seva moneda, ben al contrari: després de moltes peripècies, aquesta trobarà l'estabilitat en la moneda de tern, o sigui la moneda que contenia una quarta part de la plata que teòricament hauria de contenir el diner.

Els primers temps venen marcats per l'emissió de moneda carolíngia, però amb la donació del terç de la moneda barcelonina al bisbe Frodoí, s'inicià el camí cap a l'autonomia monetària, que vindria representada pels diners a noms de Carles i Lluís amb un monograma quadrangular. A la llarga però, la moneda anà a parar a mans dels comtes: els bisbes de Barcelona només en retingueren una desena part. Balaguer creu que això s'hauria d'haver produït abans del 934, quan el

comte de Barcelona cedí al bisbe de Girona el terç de la moneda gironina, com ja ho havia fet el 912 amb la de Vic.

Fos com fos, a mitjan segle X funcionaven en els dominis dels comtes de Barcelona les seques de Barcelona, Vic i Girona; la data de 912 semblaria un moment oportú com a inici de les emissions comtals; però no s'han trobat diners d'aquesta època ni hi ha gaires mencions de moneda. De fet la primera moneda comtal barcelonina ben coneguda és del temps de Ramon Borrell (992-1018): introdueix els tres anells que seran característics de la moneda barcelonina i és de pes inferior al numerari capètid contemporani: d'ací que se'ls distingeixi com a ,denarios Barchinone curribiles' en oposició als diners d'arrel carolíngia, de pes superior, o ,grossos'. Si el ,contingut plata' del diner de Ramon Borrell era escàs de pes, el del seu fill Berenguer Ramon I (1018-1035) era miserable: una tercera part de l'anterior. Aquesta pobresa del numerari contrasta amb la difusió de la circulació d'or que es pot observar els mateixos anys, producte de l'expedició a Còrdova del 1010 i potser d'altres expedicions militars desconegudes, i més tard del pagament de les paries, que permeteren que durant la major part del segle XI s'encunyessin a Barcelona diferents tipus de mancosos, fins que aquests foren substituïts a partir de 1070 per morabatins almoràvits, de millor llei.

El fet que de 1035 a 1162 els comtes de Barcelona es diguessin gairebé sempre Ramon Berenguer i que el pes de les monedes sigui bastant estable, complica el coneixement de les emissions corresponents a cadascun d'ells, malgrat que per aquesta època coneixem alguns contractes del comte amb els moneders; l'autora explica bé les diferents opinions emeses i com cada troballa obliga a refer tot l'entrellat que per desgràcia s'ha de basar sempre en una abundant presència de supòsits plausibles. Per acabar-ho d'adobar, un document de l'any 1078 dóna notícia d'una falsificació de moneda. L'autora dedica també una pàgina a la moneda de Carcassona a nom de Ramon, atribuïble a Ramon Berenguer I o II.

L'examen de la moneda conservada es completa amb una reconstrucció de la seva metrologia, segons la qual, el contingut metàl·lic del diner comtal barceloní ja hauria baixat a 0,375 grams l'any 1000; diverses equivalències aportades pel document justificarien el manteniment d'un contingut de plata d'entre 0,375 i 0,315 grams pels diners comtals fins que a finals del segle XI o començament del XII es posà en circulació una moneda millor pel que fa al seu contingut metàl·lic. També s'intenta un càlcul del volum de moneda encunyada en algunes emissions, a partir del nombre d'encunyats utilitzats i de les monedes que era possible obtenir amb cada encuny; naturalment, això només és possible per les emissions de les quals s'ha conservat un nombre relativament elevat d'exemplars. L'aplicació d'aquestes tècniques dóna, pels diners de Berenguer Ramon I, una emissió de 200.000 diners (serien uns 70 kg de plata); pels mancosos més tardans (de 14 a l'unça) l'emissió seria de 56.000 peces (108 kg d'or). També s'ventura un càlcul de les emissions resultants dels contractes d'encunyació signats per Ramon Berenguer I, a partir de la quantitat mínima necessària perquè els moneders es poguessin rescabalar del blat pagat al comte.

Una aproximació a la circulació monetària es pot dur a terme també a través de l'examen de les quantitats citades en la documentació i de les troballes de monedes realitzades, així com de la proporció de pagaments en espècie ,in rem valentem'. Aquesta darrera dada indica la forta monetització del comtat de Barcelona, on només un 10 % dels documents no es salden en moneda, si bé s'observa que la proporció dels pagaments en moneda és estranyament més alta el segle X que no pas la primera meitat de l'XI. L'altra característica de la circulació monetària barcelonina, ja citada, és l'abundància de la moneda d'or: entre l'any 1000 i el 1180, tots els decennis mostren que més de la meitat de tots els pagaments realitzats es feien en or, amb una proporció encara més elevada si es calcula el valor dels pagaments; un fet que no es dóna als altres comtats, on les mencions d'or són nul·les o escadusseres.

El capítol s'acaba amb una relació de les troballes monetàries, la seva localització i una breu descripció; de fet tots els capítols dedicats als diversos comtats tenen la mateixa estructura i per tant en fem esment aquesta vegada per totes.

L'estudi del comtat d'Osona, comença amb la discussió del possible precedent carolíngi de la seca de ,Roda', tot i que Balaguer s'inclina més aviat a identificar-la amb Roses. Tracta després del dret episcopal a la moneda de Vic, originat en la concessió del terç del benefici de la moneda, documentat per primera vegada en el testament del comte Guifré Borrell. A partir d'aquesta con-

cessió, el bisbe acabà obtenint la moneda de Vic, sense restriccions, i la documentació mostra que s'anaren fent encunyacions al llarg del segle XI. En canvi, la primera meitat del segle XII sembla que els comtes discutiren la prerrogativa episcopal, que fou confirmada per la butlla papal de 1150, si bé les encunyacions no sembla que es continuessin fins el 1174, moment en què en foren fixades les condicions; tanmateix Pere I va tornar a encunyar moneda a Vic i encara Jaume I va tornar a oposar-se repetidament al domini episcopal sobre la moneda.

Característiques notables de la moneda vigatana en comparació amb la barcelonina són el seu valor superior i el millor estil artístic. La metrologia indica que la moneda episcopal de Vic fou durant tot el segle XI la millor moneda dels comtats catalans; més tard la moneda vigatana va tendir a alinear-se amb la comtal. Pel que fa a la proporció entre pagaments en moneda i pagaments en espècie, és elevada fins al 950, però cau fortament el segle següent. La circulació d'or tampoc no és gaire important, tot i ésser molt primerenca.

Com a apèndix de la moneda osonenca tracta de la moneda vescomtal de Cardona-Calaf, únic cas d'encunyacions vescomtals, ja a les acaballes del segle XI. Els fonaments d'aquest dret es poden documentar però des de 1019 i possiblement s'originen en la carta de poblament de Cardona (els ducs de Cardona utilitzarien aquesta base encara al segle XVI per a batre moneda a Arbeca); a pesar però d'un dret tan antic, no fou fins el 1088, després d'un acord amb el bisbe de Vic, que tenim documentada la 'moneta de Calaph'; però les mencions són poques i les notícies posteriors (1176) de participació dels vescomtes en els guanys de la moneda de Vic fa pensar que hi devia haver un acord posterior que significaria la renúncia dels Cardona a l'emissió de moneda.

Un altre apartat fa referència a la moneda de Manresa, documentada entre 1098 i 1114, sense però que es conegui cap base jurídica ni cap exemplar d'aquesta moneda; la conclusió d'A.M. Balaguer és que la moneda de Manresa, alguna vegada anomenada també 'bruna', no és res més que la moneda de Barcelona, d'inferior qualitat, introduïda a Manresa i qualificada així en comparació amb la moneda de plata de Vic, de valor superior.

Al comtat de Girona consta l'emissió de monedes carolíngies, episcopals i comtals, en un conjunt que l'escassetat de documentació fa d'atribució difícil. La sèrie comtal coneguda comença amb el document de 934 pel qual el comte Sunyer cedia a la seu de Girona el terç de la moneda; queda però clar en el document que el comte es reservava el dret a emetre moneda a Girona i fins i tot a vendre-la. La moneda conservada és formada per una gran varietat de peces de plata amb pesos molt petits (0,15 a 0,30 grams); les conclusions de Balaguer són que circularen paral·lelament monedes episcopals i comtals, com a mínim des de temps de Ramon Berenguer I (1035-1076), i que el taller comtal es convertí en exclusiu amb Ramon Berenguer III, moment en el qual la moneda de Girona s'igualà amb les de Barcelona i Vic. Si tenim en compte les peces conservades, la moneda episcopal seria gairebé exclusiva entre mitjan segle X i final de l'XI, si bé en temps de Ramon Berenguer I hi hagué també emissions comtals. Unes altres característiques de la circulació gironina són el baixíssim percentatge de pagaments pactats en espècie, que no supera mai el 12 %, i l'abundància de la circulació d'or, especialment a la primera meitat del segle XI.

La moneda de Besalú és testimoniada el 969; la seva introducció fou per tant com a mínim obra del comte - bisbe Miró (965-984); algunes de les tipologies més antigues són semblants a les de Girona; però el fet que les monedes de Besalú són de més bona factura i atesa també la presència de la inscripció 'Sancta Crux' devoció típicament besalunenca, sembla que en tot cas la imitadora era la seca de Girona. La documentació monetària no és gaire explícita, però com a Barcelona, a la segona meitat del segle XI la moneda la tenia el comte en feu de l'església, que en rebia el delme; el document que ens assabenta d'aquest fet diu que aquest delme es pagarà de la moneda de plata i d'or i afegeix 'quam in monetatico quam in capite', frase que l'autora interpreta com el dret al monedatge (l'impost pagat per garantir l'estabilitat de la moneda) i al benefici de l'encunyació (cosa que obliga a llegir 'acapta' en lloc de 'capite'). Una característica a destacar és l'abundància de moneda d'or fins a arribar a encunyar mancusos (únic cas fora de Barcelona); a més, si aquests mancusos corresponen als temps del comte Bernat Tallaferro (988-1020), com creu Balaguer, serien anteriors als encunyats a Barcelona, si bé no sembla que l'emissió fos gaire important.

La moneda de plata de Besalú té diverses tipologies i no cessà de circular com a mínim fins a 1198, més de tres quarts de segle després del pas del comtat al domini del comte de Barcelona.

Pel que fa a la metrologia, el diner de Besalú sembla a la primera meitat del segle XI de bon pes i qualitat, tot plegat més pròxim a la moneda de Vic que a la de Barcelona o Girona, si bé perdria un terç del seu pes la segona meitat del segle. A pesar de la importància de les seves emissions, el circulat devia ser escàs, a tenor de l'alta proporció de pagaments 'in rem valentem' i la relativament baixa presència de l'or en els pagaments.

Tot i que el comtat d'Osona incloua sota el seu títol la moneda vescomtal de Cardona i la suposada moneda de Manresa, sense que això figuri en l'encapçalament del capítol, en el cas de Cerdanya es parla de «Comtat de Cerdanya-Berga». Com a Besalú, la menció de moneda pròpia és primerenca: 990 per al sous de Berga, si bé per als sous cerdans cal esperar fins a 1039. Cal advertir però que totes aquestes mencions primeres s'acompanyen de l'expressió 'in rem valentem'; això fa pensar que 'sous de Berga' (o de Cerdanya) podria no indicar moneda pròpia, sinó només circulat, fet que vindria abonat pel desconeixement de qualsevol peça de moneda cerdana o berguedana. D'altra banda, aquesta no devia ser gaire important: durant tota l'etapa del comtat independent, més de la meitat dels pagaments es fan sempre en espècie. Tampoc no hi ha gaire constància de moneda d'or.

El comtat de Rosselló emeté sens dubte moneda pròpia en temps de Guislabert I (991-1013) i potser ja en el del seu antecessor Gausfred I (931-991). La seva primera menció és un document important, ja que es cita la moneda rossellonesa a la vegada que la possibilitat que sofrís una pèrdua de valor. Els diners rossellonesos contenien menys plata que els de Vic o Besalú, però més que els barcelonesos.

La proporció de pagaments en moneda i en espècie té un desenvolupament estrany: el segle IX no hi ha esments de pagaments 'in rem valentem', que en canvi són prop de 80 % la primera meitat del X i abundants fins a meitat de l'XI; la presència d'or és també molt escassa.

La documentació monetària i les peces conservades corresponents al comtat d'Empúries són exigües, si bé el nombre d'exemplars coneguts ha augmentat i permet a l'autora una visió més completa que la possible fins ara. L'escassetat és potser responsable del fet que es passi de les emissions carolíngies a la primera comtal, documentada tan tard com el 1078. En canvi a partir d'aquest moment les emissions continuaren fins a començament del segle XIV. En la seva evolució la moneda d'Empúries sembla emparentar-se amb la del Rosselló. La circulació de numerari no sembla haver estat gaire abundant, com tampoc la moneda d'or; el segle XIII la moneda dominant sembla haver estat la melgoresa.

El comtat d'Urgell és després del nucli central Barcelona – Girona – Osona, el lloc on la moneda comtal tingué un major desenvolupament. A.M. Balaguer comença l'estudi per un fet aïllat i tardà: la discussió sobre la possible moneda d'or d'Urgell, coneguda per un sol document, que fa referència a 'auri de Pontes'; l'autora creu, però, que s'ha de referir més aviat a Alpont (País Valencià, Comarca de Serrans).

Tanmateix, la moneda urgellesa és tardana o com a mínim és coneguda tardanament; una primera menció dubtosa de moneda episcopal podria remuntar-se a 1051; de la comtal no n'hi ha cap esment ni troballa anterior a 1099.

La sèrie episcopal, amb taller a Sanaüja, és documentada a final del segle XI i començament del XII (1118 com a data extrema), tot i que es podria avançar al 1051, amb taller a la Seu, segons com s'interpretés un document d'aquest any que fa referència a 'solidos XII de denarios de Vicco'. Esmments posteriors, fins a les acaballes del segle XVI, podrien confirmar el dret dels bisbes urgellessos a emetre moneda. Per desgràcia no es coneix cap exemplar d'aquesta moneda episcopal urgellesa.

Pel que fa a les monedes comtals, el principal problema és la repetició quasi monòtona del nom d'Ermengol en els comtes d'Urgell, que dificulta les atribucions. La classificació d'A.M. Balaguer fa començar la sèrie amb Ermengol III (1038-1065), amb unes monedes de plata de poc pes, seguides de monedes més grosses, però de menor llei durant el comtat d'Ermengol IV i amb l'estranya imitació d'una moneda ibèrica en temps d'Ermengol V. Les emissions posteriors amb bàcul fan pensar a Balaguer en el resultat d'un acord entre el comte i el bisbe per a emetre una moneda única.

Pel que fa al pes de les monedes, a final del segle XII es produeix una rebaixa que podria correspondre al desig d'equiparar la moneda urgellenca amb la barcelonina. Després, la inestabili-

tat política comportà moltes emissions monetàries de poca durada. La moneda urgellenca mantindria llargament les seves emissions fins al temps del comte Pere (1347-1408), amb un valor equivalent al de la moneda barcelonesa, però amb una tipologia, un tamany i una llei diferents. Un fet específic de la moneda urgellenca és l'aparició d'emissions de moneda fraccionària (pugeses o quarts de diner) a nom de dues comtesses: Teresa d'Entença i Beatriu de Cardona.

Pel que fa a la metrologia, la moneda urgellenca es manté pròxima a la moneda barcelonina fins a la fixació d'aquesta com a moneda de tern en temps de Jaume I: la moneda urgellenca va quedar aleshores relacionada amb la moneda jaquesa fins a la unificació de tots aquests valors el 1257.

La circulació monetària al comtat d'Urgell no sembla haver estat important fins passat l'any 1000: fins a aquest moment els pagaments en espècie representen sempre més de les tres quartes parts dels pagaments totals; pel que fa a la moneda d'or, només és relativament important entre 1050 i 1120. La moneda de plata pròpia mostra una circulació molt concentrada: la major part dels esments corresponen al període 1170 - 1200; després les seves mencions són sempre inferiors a les de moneda barcelonina o melgoresa.

El comtat de Pallars no sembla haver encunyat moneda, fora d'algunes peces locals en el moment de la guerra civil del segle xv. Els pagaments en espècie s'aproximen a la meitat del total fins a 1150, amb una notable excepció el segle x, en particular durant la segona meitat, quan els pagaments en moneda són gairebé el 90 %. Pel que fa a l'or, sembla reservat a alguns magnats. De fet el mapa de les troballes rebla aquesta impressió de molt baixa monetarització: només dues troballes, uns diners d'Urgell i un mancús de Barcelona.

Del comtat de Ribagorça, sempre a cavall entre Catalunya i Aragó, se'n coneixen mencions de moneda pròpia, en forma de 'solidos grossos', entre 1064 i 1134; sense que quedi clar si es tractava de moneda efectiva o bé d'una unitat de compte. Els pagaments semblen fets principalment en moneda ja a partir de la primera meitat del segle x, però això podria ésser degut al desús de la forma 'in rem valentem'. Com per al Pallars, la moneda d'or sembla reservada als pagaments entre magnats. D'altra banda no es coneix cap troballa monetària feta en el territori del comtat.

Després de l'anàlisi detallada dels comtats, s'intenta una anàlisi de conjunt que intenta veure les analogies i discrepàncies en els comportaments, sense perdre de vista que es tracta d'un conjunt de comtats independents. Per evitar el parany de sumar realitats diferents, que només s'unirien més tard, l'anàlisi de conjunt es basa en un càlcul quantitatiu diferenciat dels pagaments en espècie, en or i en plata. Això permet un atansament a l'ús de cada un dels mitjans de pagament en cada lloc i cada moment. Obliga també a establir les equivalències monetàries entre els diferents comtats.

El resultat de les taules obtingudes es resumeix en quatre models de comportament: el nord pirenaic (Cerdanya, Pallars i Ribagorça, però no Urgell) caracteritzat per la feblesa del monetari circulant, les poques notícies de pagaments en or i el fort pes de les transaccions 'in rem valentem'. El model 'nord litoral' (Besalú, Rosselló i Empúries), de monetització abundant, però amb una presència escassa de moneda d'or i emissions de moneda pròpia iniciades entorn l'any 1000. La circulació d'or es produeix quan aquest metall és més abundant en els comtats que són receptors directes d'or andalusí. A pesar del seu nom, 'model central', en el qual s'inclouen els comtats d'Urgell i Osona, resulta definit per característiques no geogràfiques, que tampoc no justifiquen l'adopció de l'adjectiu 'central'; intermedi hauria estat segurament més encertat. El model es caracteritza per una monetització inicial moderada, una presència sostinguda de moneda d'or i una emissió abundant de moneda pròpia. El darrer model, el 'sud litoral', l'àmbit del qual són els comtats de Girona i Barcelona, tampoc no sembla gaire ben definit en termes geogràfics; els elements integradors són una plena monetització des dels inicis, una emissió gairebé ininterrompuda de monedes pròpies i una importantíssima incidència de moneda d'or des de mitjan segle x.

En l'apartat de conclusions, la primera indicació és que els amonedaments comtals fan de pont entre el sistema monetari carolingi i el primer sistema català coordinat, representat pel grup de monedes quaternals de temps d'Alfons I. La dificultat per a procurar-se metall suficient portà a un afèbliment del contingut plata de la moneda; quan el diner resultant esdevingué massa petit, s'introduí el billó, o sigui, la moneda amb més metall secundari que plata. La precarietat

metàl·lica només disminuï en el moment als segles XI i XII gràcies a la captació d'or andalusí, que però també es va demostrar insuficient, com ho palesa la pèrdua de contingut del mancus.

El càlcul quantitatiu de la moneda requereix el coneixement de la relació or/plata, que Balaguer fixa en 1:7 el segle XI, i cresqué des d'aquest moment fins a l'1:12 o 1:13 de la baixa edat mitjana. Altres característiques clares i generals de la moneda comtal catalana són la independència dels comtats, que tenen en el dret d'emissió monetària una de les seves mostres més clares, tant de la independència de cada comtat com de la sobirania entesa com a separació de l'imperi: l'apropiació del *ius monetæ*, del dret a encunyar moneda, portaria la independència de fet dels comtats catalans a la fi del segle IX o començament del X.

L'examen de les transaccions permet d'afirmar que la moneda va ser sempre el referent econòmic a l'hora de valorar les transaccions, fos quina fos la manera en què aquestes es feien efectives. I, com a mínim als comtats centrals, els pagaments *in rem valentem* semblen menys l'efecte d'una manca de circulació monetària que d'una circulació monetària insuficient en moments de ràpid creixement econòmic, especialment entorn l'any 1000, en el moment que està entrant en joc la moneda d'or.

«La moneda d'or és un dels trets més singulars i determinants de la història de la moneda als comtats catalans»; procedent d'al-Andalus, fins i tot quan s'encunyarà a Barcelona (i potser en algun altre comtat) ho farà seguint els paràmetres tipològics i metrollògics originals i per tant aliens al sistema monetari dels comtats catalans. D'altra banda, la important circulació d'or és un tret diferencial respecte a gairebé tot l'occident europeu.

L'estudi de la moneda fa evident l'hegemonia econòmica del comtat de Barcelona; la monetització és clara des dels primers temps, els volums de transaccions són superiors als de qualsevol altre comtat: en or, el valor de les transaccions és més de 17 vegades la quantitat del comtat que el segueix, el Osona. La mateixa conclusió es pot extreure de l'expansió del numerari barceloní als altres comtats. No és estrany per tant que els comtes de Barcelona anessin adquirint el domini sobre la resta de comtats i, a la vegada, imposessin la integració del numerari d'aquests en el numerari barceloní.

L'obra s'acaba amb un apèndix que recull tots els documents utilitzats, i amb un corpus de les monedes carolíngies i comtals. L'apèndix documental, ordenat per comtats, consta del registre dels documents, al qual s'afegeix gairebé sempre la còpia de les frases que importen pel tema i, quan s'ho val, el document gairebé sencer. Es fa constar sempre la localització arxivística i la publicació quan s'escau.

El corpus monetari recull 890 exemplars corresponents a 143 emissions diverses. Per cada emissió es fa constar l'autoritat emissora, el tipus de moneda, el seu metall o aleació, el nom de la seca i l'època d'encunyació. Hi ha després una reproducció de la moneda, tant de l'anvers com del revers, la menció dels diferents encunys i la lectura de les inscripcions corresponents. Després s'indiquen el pes en grams i el diàmetre en mil·límetres, la localització quan es tracta de col·leccions públiques o privades accessibles, i el lloc on ha estat publicada la peça o la indicació d'inèdita. Els exemplars són reproduïts a mida real, a vegades acompanyada d'ampliació; la reproducció és fotogràfica sempre que es pot, en dibuix en els altres casos.

* * *

Una obra tan ambiciosa, de continguts tan amplis i sovint innovadors, gairebé sempre basada en fonts incertes o de difícil interpretació, és normal que contingui aspectes millorables, errors factuais o d'expressió i punts de discussió.

Tractaré primer els aspectes formals, després alguns punts que em sembla que haurien d'haver estat més discutits o pels quals hi ha arguments que han estat deixats de banda i finalment alguns apartats o capítols que resulten més discutibles o insatisfactoris.

Pel que fa a les qüestions formals, en primer lloc cal assenyalar que fins a les conclusions no es troba una referència a l'espai cronològic abastat: des del diner carolíngi fins al primer intent d'establir un sistema monetari català coordinat en temps d'Alfons I (301); però el corpus monetari acaba a Barcelona amb Ramon Berenguer IV (1162), a Empúries amb Ponç Hug VI (1322), a

Urgell amb Pere d'Aragó (1408) i a Pallars amb Hug Roger III (1503); tanmateix, en el cos de l'obra, l'estudi d'alguns aspectes de la moneda barcelonina es porta fins al 1250.

Un altre aspecte millorable és la bibliografia; fora del seguiment de les troballes monetàries, no sembla que s'hagi fet un seguiment a fons de la bibliografia posterior a l'esmentada en la tesi; d'altra banda, en alguns casos no es citen obres que tracten dels temes en discussió, les opinions de les quals fins i tot alguna vegada es transllueixen en el text. També es troba a faltar un instrument tan útil com un recull de tota la bibliografia emprada.

A pesar dels interrogants, hauria estat d'agrair la confecció d'una taula amb totes les monedes citades i els seus valors, que ara s'han d'anar espigolant pel text.

Així mateix s'hauria hagut de tenir més present que el llibre vol tenir un públic ampli: de vegades es donen per sabudes o es sobreentenen aspectes que obliguen a la consulta d'altra bibliografia: així, en parlar de les monedes de Carles el Calb, es diu que són el resultat d'una descoberta recent, de la qual es cita la bibliografia oportuna, però s'hauria agraït l'afegit d'una explicació mínima. Aquestes remissions directament a la bibliografia sobre un tema fan que en punts concrets el llibre resulti poc autònom.

Es detecten també alguns petits errors o explicacions poc congrüents. Així, hi ha un error d'impremta en la fórmula de la p. 47: el denominador ha d'ésser 12 x 14 (es tracta d'argenços) i no 12 x 24 com apareix en el text.

No resulta gens clara la frase «En allunyar-se el diner corrent del seu contingut inicial de plata, es mantingué la denominació de sou per al diner corrent» (50); pel context cal suposar que es vol dir que la denominació sou no es mantingué ancorada en el valor de 12 diners de plata, sinó en l'equivalent de 12 diners corrents. D'altra banda més aviat diríem que ‚sou‘ es mantingué neutral, atès que hi ha mencions de sous de diners corrents, però també de sous de diners de plata.

L'ortografia ‚Ausona‘ no té cap justificació; a pesar de l'explicació d'A.M. Balaguer, resulta prou clar que en aquesta obra es parla sempre del comtat i no de la demarcació administrativa actual. D'altra banda, si s'usa ‚Ausona‘, per què no es busca també un nom antic per a Urgell, que té unes accepcions actuals molt més disperses?

En parlar de la moneda emporitana de temps d'Hug II, dedueix que era de llei de 10 diners i afegeix que «resulta ésser molt propera encara a la d'11,5 diners»; ‚propera‘ em sembla una afirmació excessiva per una diferència del 15 % (215).

Resulta incongruent situar al comtat d'Urgell (ni que es digui prop dels seus límits) les troballes entre Tàrrega i Bellpuig de monedes carolíngies, la data més pròxima de les quals és 934: a l'època i per molt temps aquestes terres eren territori musulmà i després ho foren del comtat de Vic (253); és clar que la ubicació d'aquestes troballes en el mapa de la p. 39 les col·loca pràcticament al Pirineu. El mateix es pot dir de la ubicació de Seròs al sud del comtat d'Urgell: i tant, al sud! (258).

Finalment, al corpus monetari, tan magnífic, hi seria agraïda una traducció de les llegendes de les monedes musulmanes. Sens dubte no és una exigència d'un corpus monetari i fins i tot potser en trencaria la forma codificada, però sempre es podrien haver afegit a peu de plana.

Entre les qüestions opinables, que en tot cas mereixerien una millor explicació, trobo les següents: en primer lloc (seguint l'ordre del llibre), l'autora dóna per suposat que, quan no s'indica una altra cosa, els pagaments es fan en moneda, a excepció del cas de Ribagorça, on admet que, en no ésser usual l'expressió ‚in rem valentem‘, potser hi hagué vendes pagades en espècie que consten com a vendes en moneda. De fet la menció de pagaments ‚in rem valentem‘ indica que aquests es van fer en espècie, però no diu res de com es van fer la resta, sobretot quan no hi ha menció d'una espècie monetària concreta. Això introdueix un factor d'indefinió inevitable que seria convenient assenyalar i tenir en compte en algun cas, com al comtat de Rosselló, on si creiem la documentació, tots els pagaments de mitjan segle IX a mitjan segle X s'haurien realitzat en moneda, mentre que durant el mig segle següent els pagaments en espècie serien prop del 80 % (199).

Pel que fa als mancosos ‚de octava‘ (49), citats el 1042, A.M. Balaguer considera que es tracta de mancosos de 14 l'unça, corrents en aquesta època, interpretant la frase ‚pensatos unum ad unum de argētio in argētio‘, com si aquests mancosos pesessin un argenç, cosa que el text no diu. Es podria tractar de mancosos de 8 a l'unça, millors que els corrents, fet que explicaria la precisió en el qualificatiu, en especial tenint en compte que aquests mancosos existiren (cf. 53).

Parlant dels mancusos, voldria fer observar el problema que presenta el fet que el mancús de Bonhom tingui un pes de 6,8 a l'unça: com que es tracta d'una imitació, ens posa davant el dilema d'una imitació millor que l'original. De fet, a parer meu, els primers mancusos eren de 6,66 a l'unça; val a dir però que la publicació on vaig tractar el tema (*La moneda a Barcelona entre el 960 i el 1030*, dins «Barcelona. Quaderns d'història», 2/3, (1997), 103-115: cf. ATCA, XIX (2000), 763, núm. 14.456), va aparèixer segurament massa tard per a poder ser tinguda en compte.

A. M. Balaguer considera que els diners de Ramon Borrell eren de plata i d'1,2 gr; com que els següents coneguts, de Berenguer Ramon I, poden pesar com a molt 0,35 grams, el resultat seria una pèrdua de tres quartes parts del contingut plata del diner en un espai de mig segle. Però el contingut en plata dels diners de Ramon Borrell no s'ha pogut determinar i d'altra banda les primeres mencions de moneda ,de plata' són de 963, i les de moneda corrent del 989: com a mínim en aquest segon moment, però molt probablement ja en el primer, el diner devia haver perdut contingut de plata: la davallada va existir, però segurament fou més pausada.

En parlar del testament del comte Sunyer, del 966, compareix l'expressió «pesas decem de dinarios Ausonae aut Barcinonae aut Gerundae» com a argument a favor que els diners dels tres comtats eren equivalents (127); de fet, el text indica que s'haurà de completar un pes determinat de plata ,(pensa)' amb diners de qualsevol de les procedències esmentades.

També em sembla discutible la divisió en quatre zones, especialment l'anomenat ,model central', que inclou els comtats d'Osona i Urgell; a pesar dels punts de contacte que assenyala A.M. Balaguer (monetització inicial moderada, sostinguda presència d'or després de l'any 1000 i emissions pròpies), al meu entendre Osona presenta comportaments més pròxims a Girona i per tant al model central; en canvi Urgell s'acomodaria millor en el grup nord pirenaic (que tampoc no és una denominació gaire encertada, hauria estat millor: alt pirenaic o pirenaic occidental): com a mínim això no hauria trencat la continuïtat entre Ribagorça – Pallars i la Cerdanya.

A les conclusions hi ha una afirmació que tal com està expressada és manifestament errònia: «Aquesta baixa valoració de l'or [...] es justifica per l'escassa circulació de l'or en un període en el qual Europa vivia sumida en el monometal·lisme argent»; d'una banda podríem ironitzar sobre aquesta autoexclusió dels comtats catalans, on poc o molt or circulava, respecte a Europa. Però l'important és que la valoració de l'or baixa de la ,ratio' carolíngia d'1/12 a 1/7 al segle XI, quan més or veiem circular, i es torna a enfilar després a mesura que el metall groc s'enrareix; per tant l'abaratiment de l'or no depèn de l'escassetat de la seva circulació, sinó precisament del contrari, de la seva relativa abundància.

Per acabar, hi ha tres aspectes que a parer meu merexien una discussió més a fons; es tracta del capítol sobre el sistema monetari i la metrologia, la qüestió de la moneda episcopal, en especial en el cas del comtat de Barcelona, i el capítol sobre l'anàlisi conjunt de la circulació monetària.

El capítol dedicat al sistema i a la metrologia monetaris comença amb l'afirmació que «el sistema monetari i la metrologia de les emissions comtals catalanes no han estat pas estudiats amb resultats aclaridors» (41); per desgràcia, tot i fer aportacions i observacions importants, aquest capítol tampoc no ofereix l'estudi sistemàtic que promet i que hauria de començar per les discussions bàsiques de pes patró, talla i llei de les monedes, distinció entre metall pur i fi, ,ratio' or/plata, diferents valors de cada moneda, etc. Aquestes definicions prèvies, potser considerades massa elementals o sabudes pels especialistes i que sens dubte no havien de figurar a la tesi, base del llibre que ressenyem, sí que hauria estat de gran utilitat repetir-les aquí; apart de proporcionar una informació que no es pot pressuposar a tots els lectors interessats en el tema, hauria ajudat a vertebrar millor el capítol, on tots aquests aspectes surten d'alguna manera, però de vegades, com en el cas de la distinció entre metall pur i fi s'introdueixen sense haver-les definit o bé queden dits com de passada, com l'enganyós tema de la utilització de la paraula ,diner' tant per a indicar la unitat monetària com la pura de la moneda. Igualment, en parlar de la relació entre l'or i la plata es diu que és un punt difícil i que el període comtal es presenta molt canviant, per passar acte seguit a parlar de la rebaixa en el contingut de metall preciós en les monedes de plata i els problemes que presenta. Tot i que el tema de la relació or – plata i les seves vicissituds està ben estudiat més endavant, decep una mica no trobar un plantejament clar de la qüestió en el moment que s'anuncia (46). També en l'estudi de les unitats monetàries hauria estat millor, al meu entendre, començar

pel sistema carolíngi i introduir després els altres elements, tan ponderals com monetaris, que ara es presenten molt barrejats.

Dins del sistema metròlogic, i ja que en constitueix la base, m'hauria agradat una discussió un mica més aprofundida sobre el pes teòric de la lliura catalana; a parer meu, el pes més correcte és 326,4 gr, les altres dues propostes són de fet arrodoniments per a prescindir dels decimals, l'un a l'alça (327 gr), l'altre, que és l'acceptat en l'obra, producte de prescindir dels decimals en l'unça (27 gr en lloc de 27,2) i multiplicar aquesta per 12 per obtenir el pes de la lliura. La diferència és mínima (un 0,723 %) i per tant no invalida els càlculs, però en una obra tan important calia haver extremat la precisió. El mateix es pot dir dels marcs.

El segon punt que voldria comentar fa referència a la moneda episcopal. La cessió del terç de la moneda als bisbes és un tema important, que a parer meu és tractat de manera massa unificada: no és el mateix la cessió al bisbe Frodoí de Barcelona, feta per l'emperador, que les cessions posteriors, obra dels comtes. En el primer cas, és molt possible que la concessió del terç de la moneda impliqués el pas de l'encunyació a mans del bisbe, atès que era un ingrés que de fet s'arrabassava al comte. En canvi, les cessions fetes pel comte als bisbes de Vic o Girona no tenien per què significar més que el dret dels bisbes a rebre una part dels beneficis obtinguts de l'emissió de moneda, si bé això obre un problema nou: per què els bisbes van acabar tenint el dret d'encunyació? La resposta s'hauria de buscar segurament en una cessió remunerada per part dels comtes (una concessió o venda en un moment de dificultats), com tantes altres en feien els comtes de l'època. Tornant al cas de Frodoí, caldria veure quant temps va mantenir el dret a la moneda, perquè la resta de béns que li havien estat concedits en el mateix document no van estar gaire temps en poder de l'església de Barcelona. Pel que fa a l'explicació de l'afegit a la carta de Carles el Calb segons la qual concedia a Frodoí 10 lliures per a la reconstrucció de la catedral, l'argument que 10 lliures de plata eren una veritable fortuna no lliga amb l'explicació que el mateix Frodoí podia estar darrera de l'afegit per compensar el que havia de pagar al rei pels beneficis de la moneda i altres drets feudals: es fa difícil de creure que els drets d'encunyació de moneda i altres drets eclesiàstics constituïssin 'una veritable fortuna'. Això no obsta a la sospita que l'afegit a la carta de Carles el Calb sigui molt probablement, com diu A.M. Balaguer, una falsificació.

El darrer tema que voldria tractar és el capítol referent a l'anàlisi de conjunt de la circulació monetària. La idea d'aquest capítol és excel·lent, però la seva realització gairebé impossible. D'una banda, la documentació conservada és només una part, que no podem calibrar, de l'emesa; en canvi sí que sembla evident que la part conservada és molt desigual de comtat a comtat: com reconeix l'autora, «no sabem fins a quin punt els documents conservats són una mostra de les transaccions realitzades en igualtat de condicions per a cada comtat» (279). Fins i tot deixant de banda aquest inconvenient tan important, elaborar el capítol com caldria requeriria l'examen de tota la documentació catalana conservada, feina ímproba, que no es pot demanar a ningú. Però limitar-se, com es fa, als documents publicats, en un moment en què, per sort, la publicació de documents avança ràpidament al nostre país, significa estar sempre desfasat (la documentació avui disponible com a mínim dobla la que va poder examinar A.M. Balaguer). En aquestes circumstàncies, donar valors absoluts em sembla estantís, inútil i perillós; ben cert que l'autora adverteix dels perills, però les xifres tenen un atractiu que fa que després siguin esgrimides sense tenir en compte com s'han obtingut. Davant aquesta problemàtica, em sembla que hauria estat més raonable no voler treballar amb xifres absolutes, que sempre seran curtes i diferencialment curtes, sinó amb el mal menor dels promitjos per operació (amb totes les precaucions que l'autora ja pren): segurament la jerarquia resultant no variaria massa, però els resultats serien més resistent a l'afegit de noves mencions documentals.

Un problema secundari ve representat per la dificultat d'afinar en la valoració real de les diverses monedes: quedar-se en els mancusos de 7 a l'unça per saltar després als de 14 només és una aproximació feta a l'engròs.

* * *

Aquests aspectes més o menys discutibles i més o menys importants, no han de fer perdre de vista que ens trobem davant un esforç ingent i reeixit, amb la doble utilitat de síntesi, a la vegada

altament erudita i alhora fàcilment legible i coherent, així com de magatzem on trobar una gran quantitat de materials tant documentals com numismàtics, rigorosament ordenats i per tant fàcils de localitzar.

Res millor per ressaltar la importància de l'obra que citar les principals conclusions: el ràpid però clar repàs als principals canvis soferts per la moneda catalana al llarg dels quatre segles estudiats; l'èmfasi posat en la independència de cadascun dels comtats i de cadascuna de les autoritats monetàries, però a la vegada la tendència a adoptar tipus que facilitessin els intercanvis; la consideració de la sobirania monetària com a marca definidora de la sobirania real, fet que portaria a fixar la independència dels comtats catalans abans de l'any 934 (de fet significa recuperar la vella tesi de la independència a la mort de Jofre el Pelut); la insuficiència de la moneda de plata per a fer front a un creixement que requeria una major circulació monetària i la importància que en aquest sentit tingué la moneda d'or, però també la fragilitat de les fonts d'aprovisionament d'or, ben demostrada per la pèrdua de contingut de les monedes; i, finalment, l'hegemonia del comtat de Barcelona, que permet acabar amb un epígraf altament definitori: «la formació de Catalunya: unificació comtal i monetària», obra de la casa comtal de Barcelona, amb l'advertiment final que sovint la penetració de la moneda barcelonina fou anterior a la integració dels diferents comtats en el domini dels comtes de Barcelona.

Gaspar Feliu

Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I (Col·lecció Diplomataris, 18-20), I-III. Estudi i edició a cura de Gaspar FELIU i Josep M. SALRACH (dirs.); M. Josepa ARNALL i Ignasi J. BAIGES (coords.); Pere BENITO, Rafael CONDE, Víctor FARIÀS, Lluís TO, Barcelona, Fundació Noguera 1999, 1660 pp., en tres volums.

En trobar-se aquests tres volums a les mans, hom podria pensar que són uns dels tants que en aquest moment ens arriben sobretot de la cada dia més benemèrita Fundació Noguera, però també d'altres institucions de Barcelona i de tot Catalunya.

Però només cal fixar-se en la portada per a comprendre que aquests llibres no són uns de tants; i no ho són perquè la documentació pertany a antiquíssims comtes barcelonins d'entorn l'any 1000; i perquè els autors que es responsabilitzen del treball que hi ha darrere els tres volums constitueixen un esplet dels actuals professors del Departament de Medieval de la Universitat de Barcelona, associats a d'altres especialistes, el treball de tots els quals és altament avaluat. L'impacte, doncs, de la portada ens promet una llepolia. Esperem que el contacte amb les pàgines dels tres volums realment ho sigui.

La primera cosa que crida l'atenció és el fet que, comparades amb les normals dels volums de la mateixa col·lecció, les pàgines introductòries són considerablement més generoses, fins a dues-centes seixanta-quatre, una mica més de la meitat del primer volum.

Parem un moment d'atenció a aquestes pàgines inicials. S'enceten amb el pròleg de Pierre Bonnassie, el qual, ja d'entrada, galeja el naixement d'aquest aplec documental perquè anirà esdevenint el sol que aclarirà aquell segle fins ara fosc, l'onzè: permetrà de conèixer el moment en què entre el 1020 i el 1040 s'anà imposant el feudalisme i amb ell una nova concepció de la família (l'home passa de portar un sol nom a dur-ne dos, el personal i el cognom vinculat a la família), de la dona i àdhuc de la política, perquè permet d'assistir a la configuració de Catalunya com a estat entorn el comte de Barcelona (11-15).

Si el prof. Bonnassie ens ha portat a fer un vol d'ocell, les altres parts de la introducció toquen de peus a terra. Les signades per Rafael Conde ens acompanyen en un recorregut per allò que sabem de l'origen i organització del l'Arxiu Reial (18-62), des de les primeres notícies del 1180 sobre utilització de documents conservats pels comtes (20-22), fins a la reorganització introduïda per Manuel Marià Ribera (39-40; cf. 49-62), passant per la constatació que Ramon Berenguer I sí que en tenia d'arxiu (49; sobre si existí un arxiu comtal previ, vegeu 44-48; i a 49, línia darrera del paràgraf terç, 'alodial' no hauria d'ésser 'feudal?') i sobretot per l'acte constitutiu de Jaume II

creant l'Arxiu Reial el 1318 (24) i per la primera organització de Pere de Passeyra en temps de Pere III el Cerimoniós (25-34). I hom es pot preguntar si la decisió de Jaume II no fou conseqüència de la lliçó apresada amb motiu de les negociacions amb el rei de França a través de delegats mutus entorn la restitució de la Val d'Aran; en repassar la documentació ja publicada sobre aquell punt hom s'adona que diplomes tan importants es trobaven escampats i que fins i tot el rei no sabia amb seguretat on es trobaven; i el problema el 1318 encara cuejava, tal com hom pot veure, entre d'altres, en la ja clàssica tesi doctoral de Joan Reglà i Campistol, *Francia, la Corona de Aragó i la frontera pirenaica. La lluita per el Valle de Arán (siglos XIII-XIV)*, Madrid 1951; en aquest sentit, fa una penosa impressió de desconcert documental la lectura de la primera peça transcrita per Carl Willemsen, *Der Kampf um das Val d'Aran*, dins «Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens», 6 (1937), 196.

Els dos capítols signats per M. Josepa Arnall i Ignasi J. Baiges ens posen en contacte amb els documents. D'una banda, sabem que bàsicament aquest recull comença allà on acabà l'estudi d'En Frederic Udina, *El Archivo Condal de Barcelona*, i en principi abasta del 993 al 1076, encara que, per culpa de col·locacions documentals equívocades, de fet s'estenguí del 981 al 1179: són 963 documents (65, nota 1); es troben en general en bon estat de conservació (66-67), són originals (68), escrits en lletra carolina pura (70-71), que només començaria d'evolucionar vers la gòtica a darreries del segle XII (71) i és termòmetre del petit grau d'alfabetització dins un ocea d'analfabetisme (71-72): la lletra és carolíngia, però el contingut és visigòtic, presidit pel *Liber iudicum* (74-76; cf. 22; i documents nùms. 174, 175, 555, 846, 879), la llengua és llatina, progressivament esbotzada en tots sentits per la naixent catalana (78; cf. 15); i si al començament la documentació és constituïda per donacions, compravendes, permutes i empenyoraments (81), en la primera meitat del segle XI, salta de l'esfera privada a la pública amb les 'conveniències' i els juraments de fidelitat, que són després de les vendes un dels grups més nombrosos d'entre els 963 documents (89-90), repartits pels autors en trenta-vuit apartats (116-142).

Gaspar Feliu s'encara amb el darrerament tan discutit problema cronològic de la documentació comtal (146-148, amb bibliografia), i ho fa «examinant en bloc la documentació de tots els regnats en qüestió i de tots els comtats, per poder treure així conclusions 'estadístiques' que permetin plantejar globalment els problemes i veure l'abast de cada una de les solucions» (149); repassat el problema de les datacions en documents del comtat de Pallars (150-153), i assenyalats els mòduls cronològics que de fet es troben en la nostra documentació (calendari romà, era hispànica, indicció, concurrent, epacta, lluna, dia de la setmana, anys de l'Encarnació i de la Nativitat, anys de regnat dels reis francs), fins i tot reduint a quatre quadres els serrells que resten un cop aplicada cada una de les hipòtesis, l'autor arriba a la conclusió que «només podem aspirar a fórmules aproximatives, que permetin datar tan correctament com sigui possible la major part del documents i... discutir cadascun dels casos dubtosos» (171), cosa, aquesta darrera, que l'autor fa en les pàgines següents en analitzar-ne cent setanta-quatre (172-215). Conscient de posar-me, analfabet, en un camp exclusiu d'especialistes, em permeto de preguntar si algun cas no es podria solucionar amb una lectura alternativa (i per ventura més encertada) d'alguna datació; ho dic per la transcrita a la pàgina 155 i llegida com si digués, 'II nonas (ianuarias)', quan potser diu això: «feria namque post Domini Circumcisionem II, nonas (ianuarias)», és a dir, dilluns (feria... II) 5 de gener; aquest podria ésser un cas paral·lel al de la lectura proposada per Wilhelm Heil (i després acceptada per tothom)..., d'una datació relacionada amb Feliu d'Urgell, tal com hom pot veure dins ATCA, XVII (1998), 463.

Finalment, Josep M. Salrach i Marés resumeix en les pàgines 219-257 les aportacions del present conjunt al coneixement de la institució familiar (221-223), de la història econòmica (223-232), de la història del poder i de la vida política (233-247: recordem que Pierre Bonnassie assenyalava en el pròleg la gran novetat d'aquesta temàtica), de la història del dret processal (247-252), de la senyoria i la tinença (253-255) i de la cultura i l'Església (255-256), on és reproduït el contracte de venda de casa i terra a fi de poder adquirir dos exemplars de la *Grammatica* de Priscia (256).

Aquesta part es clou amb les normes d'edició (261-263) i amb la bibliografia (269-272).

Tot i la importància de la part introductòria, la gran aportació, però, dels tres volums és la transcripció de nou-cents seixanta-tres documents del temps dels tres comtes indicats en el títol i que, doncs, haurien d'ésser datats entre el 992 i el 1076; les vicissituds, però, dels corresponents pergamins en l'arxiu expliquen que de fet el primer document sigui del 981 i el darrer del 1179; no cal dir, però, que el major nombre pertany als anys correctes: nou-cents quaranta-set.

La primera dada que constatem en començar la lectura dels textos és que, contra allò que hom podria suposar (que aquesta documentació és, si no tota, preferentment oficial com a adreçada als comtes o emanada d'ells) en realitat, en la seva majoria, sobretot al principi, aquests diplomes pertanyen al dret privat de les transaccions o transmissions de propietat, i són sobretot compra-ventes que tingueren per protagonistes persones altres que les dels comtes o de les seves famílies.

No és pas que els fets documentats siguin poc interessants, ben al contrari. I potser la primera dada (o potser la que ha d'ésser subratllada en primer lloc) és la que permet de precisar què era en aquells moments la ciutat de Barcelona, pràcticament la mateixa dels temps romans, ja que tant Santa Maria de la Mar com Santa Maria del Pi es trobaven extramurs, 'in suburbio civitatis Barchinone' (I/392/lín. 3; I/416/lín. 1-2; III/1132/doc. 625/lín. 5-6). Col·locats en temàtica geogràfica, assenyalem la frase segons la qual el castell de Copons es trobava en aquell moment «in extremis finibus marchiarum contra Hyspaniam» (III/1153/642); i no era pas l'única població; també Cervera (482/172), el Talladell (1219/693), Artesa, prop la qual un dels termenals d'un establiment restava imprecís, car «versus Hispaniam quantum prendere plus potueritis» (1443/882); i per la banda de Tarragona, hom encomanava la conquesta de la ciutat al vescomte de Narbona (763/388), alhora que establia forteses en punts diversos: Mediona, Pontons, Coneasa, Barberà, Santa Perpètua de Gaià, Tamarit (núms. 426, 431, 433, 491-2, 546, 698-701, 850); també el comte d'Urgell fortificava Almenara (1043/582). I ambdós comtes es podien permetre de planejar una incursió contra Alhagib de Saragossa (971/528).

En aquest sentit de la configuració del territori i de la consegüent sobirania de Catalunya, hi ha documents que són més que un poema, com el que descriu amb detall les torres i murs que havien d'ésser construïts en el castell de Tàrrega l'any 1057 (934/511: recordem que la trentena de quilòmetres que separen aquesta localitat de la ciutat de Lleida foren reconquerits amb tal calma que calgué un segle per arribar a la dita ciutat, fins aleshores musulmana; en aquella situació tan llarga, l'actual Turó de Sant Eloi, on el castell devia ésser construït, dominava i defensava tota la Plana d'Urgell). L'exigència que fossin «de petra et calce» no feia altra cosa que traduir la voluntat de solidesa com la que tenia el mur de la Barcelona romana, també ella «de petra et cal(i)ce» (1435/877).

De més a més, ja els primers documents, dels darrers anys del segle X (el primer, del 981, és àdhuc anterior a la tràgica 'razzia' sarraïna del 985, i els immediatament posteriors no diuen pas que siguin reconstruïts) ens ofereixen dades de prou interès: com és ara qui era i fou aquell Vivas (realment, un viu), que esmerçà molts de diners en l'adquisició d'una bona quantitat de camps o vinyes entorn Barcelona, sobretot a Provençals; com és ara la presència repetida de grecs a Barcelona ja abans de l'any 1000 (Marcús: 303, núm 30, del 996), Damià, ja mort el 998 (310, núm. 37); com és ara que unes propietats d'alguns almenys dels jueus (ara sí, la 'razzia') «qui in interitu Barchinone civitatis perierunt», segurament pel fet de morir ells sense hereus, passaren a mans del comte i ara (l'any 1000), eren per aquest venudes a un cristià (se'n pot deduir que el call barceloní resultà pràcticament anorreat?) (I/319/46; indiquem que el document porta un escatocol en hebreu; 323); cap al final, sovintegen tant els jueus com els escatocols o les signatures repetides en la dita llengua (III/1128/622/8; 1129/8; 1150/6 i 20; 1157/645; 1199/678; 1174/657; 1179/661).

Poc després de l'any Mil, el 1002, compareix Sant Pere de Roma en un document, en què li és feta una donació (340/66); del 1007 és un acte de donació del comte Ermengol II d'Urgell a Sant Sadurní de Tavèrnoles, on hi ha la potser primera delimitació dels termenals de la Vall d'Andorra (364/87/11-14; cf. ATCA, XVIII (1999), 818); hi ha d'altres delimitacions, com la del bisbat de Besalú en la butlla d'erecció (409/121); els de la marca del comtat de Berga ((989/538).

Des d'un punt de vista textual, ens trobem en terreny conegut, car una bona rècula de les primeres actes són redactades seguint les pautes tan conegudes dels lectors d'aquestes pàgines. *Ego...*

venditor (venditrix / vinditores / donatores)..., Per banc scripturam..., (certum quidem et) Manifestum est enim..., Placuit in animis meis...

Però allò que dóna fesomia pròpia a la present recopilació és el fet que els seus documents no corresponen sols a la vida diària de tothom (compravendes, empenyoraments, establiments, censos, préstecs, testaments, ,conditiones sacramentorum'...), sinó el de pertànyer a la Casa de Barcelona. Val a dir que Barcelona imposa algun dels detalls que en altra documentació no compareix, com és ara el de consignar en dextres (283/10/6), o en colzes (328/54/6-9) i àdhuc en pams (núm. 552/5), les longituds de les peces de terra venudes, perquè ja aleshores a ciutat l'espai era escàs i s'havia d'amidar.

El fet de pertànyer a la Casa de Barcelona i la consegüent política centrípeta es manifestava en direccions diverses: en la necessitat de tornar a la casa els fragments que s'havien escapat amb motiu de les successions o de les viduïtats: els de la comtessa mare Ermessenda (908-926/403-505); i dels germans Sañ Berenguer i Guillem (736/362-363; 834/440); i en la de tenir ben cohesionades i a la mà del comte les senyories internes del comtat, cosa que es tradueix en una rècula innumerable de juraments de fidelitat a Ramon Berenguer I, la dels nùms. 289, 307, 320, 327, 358-359, 367-389, 437-439, 448, 510-511, 529-530, 533-537, 573-574, 578, 585, 590-591, 597-598, 606, 623, 634, 636, 655, 656, 683-685, 742-768, 830-831, 834, 740-744, 772-775, 779-813, 819-824, 838-839, 892-913, 950-952, 954-957, 959-960, 963; i no en manquen d'adreçades a la comtessa Almodis: 602-603, 771, 814-818, 826-829 i 835. Malgrat aquestes o semblants precaucions segurament no mancaria a Barcelona algun cas com el d'Arnau Mir de Tost, que després d'haver-se guanyat la confiança dels comtes de Pallars i haver sumat donacions territorials que s'assemblaven a un petit estat (nùms. 198, 242 424, 566, 584, 624), el comte de Pallars Jussà l'havia d'acusar d'una llista de greuges (1392/843bis). En previsió, potser no mancava en aquells moments el sentit d'una justícia que, almenys alguna vegada també requeria damunt els poderosos; i així, no manquen judicis, en els quals la part perdedora és el bisbe de Barcelona (406/118; 636/283; 685/321), o en què el mateix comte ha de restituir una propietat (457/154); en aquest sentit de l'administració de justícia, deu ésser digne de memòria el cas documentat d'un bisbe de Barcelona que, en posar-se a dinar, exigeix que el contrincant li presenti els documents en què basa el seu dret abans que ell s'alci de taula, condició que fou complerta (875/470); assenyalem que en aquest document hi ha referència a l'arxiu de l'església de Barcelona.

La cohesió a l'interior del comtat era paral·lela a la que hom intentava entre els comtats, de manera que d'alguna manera basculesin sobre el de Barcelona; i així, alguns comtes juren fidelitat al barceloní, com el de Rosselló (1275/735) o el de Cerdanya (1375/837); amb el d'Urgell, en el qual es devien concentrar les mirades de la casa de Barcelona, hom arribà a establir un pacte d'herència mútua en cas que qualsevol dels dos morís sense descendència legítima (489/177). No cal dir que eren passos adreçats a la unitat política de Catalunya i a la sobirania del Casal barceloní. Ja en aquells moments exercien, segurament com altres comtes catalans, prerrogatives sobiranes com la de provisió de seus episcopals (493/23-27), ni que es tractés de la metropolitana de Tarragona (763/388), o d'abadies, com la de Sant Cugat del Vallès (734/360); però allí on veig una, ni que fos inconscient, pretensió de sobirania és en frases com la que es refereix a «nostram principalem clementiam» (457/154), o a la «gratiam nostre munificentie» en la *Carta de poblament de Cervera* (482/172): la ,principalitas' pertany al ,princeps', igual que la munificència.

És cosa sabuda que els juraments de fidelitat inclouen una frase en català (la que expressa les obligacions envers la persona a la qual es fa el jurament): «Ne no vos tolré, ne toltre no vos faré, ne no vos deçebré, ne deçebre no vos faré, ne no vos vedaré, ne devedar no vos faré», tal com podem llegir repetit diverses vegades en una sola pàgina (1515/3-5; 14-15; 17-18; 19-20; 24-25; 26-28; 29-30, 31-32, 35-36 i 39-40). Però ja abans de l'any Mil trobem paraules escadusseres o petits sintagmes en català, com ,cinquanta' el 995 (289/16/7); i ja després ,ab' (471/15), ,escurgussuda' (495/23; 496/12 i 11 de final de pàgina; 497/7 i 11); ,batala' (496/10 i 9 final); ,casals' (506/11); ,portadores, exades, cavagos, podadores, dextral, exola' (554/1-2) i ,néta' (*ibid.*, 6); ,mansmessoria' (586/10); ,font' 657/298/6); ,bruguer' (660/301/9). La llista podria ésser inacabable, però fem excepció per a un topònim d'innegable bellesa: ,Piulamoxons' (680/317; 683/319); fem-la també per a la llista de caps de casa de Santa Coloma de Tuïr, tots ells escrits en català i tots ells ja portadors de nom i cognom, alguns amb el ,de' entremig, d'altres sense (420/136).

La utilització de la riquesa amagada en aquests tres volums és facilitada per taula única d'antropònims i de topònims, obra de Gaspar Feliu i de Josep M. Salrach (1531-1539); el primer ha encara elaborada una taula d'equivalències entre l'ordre que tenen a l'ACA, *Canc.*, *Pergamins de Ramon Borrell* (1643-1644), *Pergamins de Berenguer Ramon I* (1644-1646), *Pergamins de Ramon Berenguer I* (1646-1651) i *Pergamins de Ramon Berenguer I (extrainv.)* (1651-1653), i el que tenen en l'actual publicació.

No cal dir que tots els qui han realitzat aquesta obra o n'han feta possible la publicació mereixen la més sincera enhorabona.

Josep Perarnau

Miquel dels S. GROS I PUJOL, *Els Trofers Profers de la Catedral de Vic. Estudi i edició* (Biblioteca Litúrgica Catalana, 2), Barcelona, IEC (Societat Catalana d'Estudis Litúrgics) 1999, 351 pp.

Tropos -von griech. τρέπω (trepo), wenden, paraphrasieren- bezeichnet zu verschiedenen Zeiten verschiedene Begriffe, die aber im Zusammenhang mit vorliegender Materie übergangen werden können. Einzig der musikalisch-liturgisch-hymnologische Terminus im Hinblick auf eine mittelalterliche Gesangsform ist relevant. In diesem Sinne ist Tropus zu verstehen als Einleitung, Einschub oder Zusatz zu liturgischen Gesängen, ohne dabei zunächst ihre inhaltliche Substanz zu ändern, zu mehren oder zu mindern. Tropen kommentieren und amplifizieren vielmehr akzidentiell liturgischen Gesang; beide zusammen bilden gleichsam wie Kette und Einschlag ein Gewebe.

Im allgemeinen setzen sich Bestände der Tropen aus zwei grossen Gruppen zusammen. Die eine amplifiziert einen liturgischen Gesang mit Hilfe melodisch oder textlich und melodisch neuer Stücke, die andere dissolviert seine Melismen in syllabische Melodik, ohne ihn musikalisch zu erweitern.

Dabei ist zu unterscheiden: Introduktionstropen führen -vor allem in dramatisierender Dialogform- zu liturgischen Dramen und Spielen, die anfänglich im Gotteshaus, später -vor allem seit dem Erlass des Dekretale *Docta Sanctorum Patrum* Papst Johannes' XXII (1316-1334) im Jahre 1324/25- auf öffentlichen Plätzen aufgeführt worden sind.

Interpolationstropen -in poetischer Form- sind Ausgangsbasis für Officia rhythmata (Reim-Offizien).

Amplifikationstropen sind uns aus textierter Alleluja-Jubilus oder Sequela -eine Sonderform von Tropus, also ‚sequentia‘, ‚prosa‘ (auch im Sinne von ‚pro sequentia‘, d. h. an Stelle von Sequenz) und von geringem Umfang als prosula geläufig. Dabei partizipieren Sequenzen modal und melodisch an dem ihnen vorangehenden Alleluja, während Prosen (im Sinne von ‚pro sequentia‘) freie musikalisch-poetische Gebilde sind. Sie waren einst ein populäres Element liturgischen Gesanges, viele von ihnen -in Volkssprachen übertragen- halfen den Schatz geistlicher Lieder zu mehren.

Seit dem 8. Jahrhundert beginnt man -ausgehend von Frankreich, davon abhängig Engyldeo (780-848) um 813 in Regensburg (St. Emmeran) sowie im letzten Drittel des 9. Jahrhunderts Notker Balbulus (840-912) und Tuotilo (+ ca. 909) in St. Gallen- die Texte des Messordinariums (Kyrie, Gloria, selten Credo, häufiger Sanctus, Agnus Dei und *Ite missa est*) sowie auch des Messproprium (Introitus, Graduale, Alleluja, Offertorium und Communio), ja auch der Epistel und gelegentlich des Evangeliums (wahrscheinlich vorerst aus mnemotechnischen Gründen) zu tropieren. Als vornehmlich Festtage auszeichnender Schmuck werden Tropen -vor allem im Hinblick auf das *Gloria-* auch ‚festive laudes‘ genannt. Solche Paraphrasen bestimmen im Officium missae et chori römischer Liturgie einen unmittelbaren Bezug zum Charakter des jeweiligen Festes.

Seit dem 9. Jahrhundert sollte Tropus in dem hier beschriebenen Sinne -ein Urphänomen europäischer Kultur- über das Mittelalter hinaus in hohem Masse bedeutsam werden. Es betrifft

dabei nicht allein das Verhältnis von Musik und Sprache, sondern ebenso auch Fragen der liturgischen Rangordnung und überhaupt der Liturgie.

Beim Stoss in das Zentrum europäischer Musikverständnisses stellt sich sodann die Frage: Wo sind Tropen überliefert? Allein wenige handschriftliche Quellen tradieren ausschliesslich Tropen. Im 9. Jahrhundert sind es *Antiphonaria missae et chori* (mit eingestreuten Texten), seit dem 10. Jahrhundert *Troparia*, die dann in der Hauptsache Tropen zu Proprium und Ordinarium enthalten.

Im Mittelpunkt vorliegenden Werkes stehen Tropen- und Prosentexte vor allem zweier Quellen, die aber den Terminus *Prosa* als Äquivalent zu *Sequentia* synonym gebrauchen. Die Kapitular-Bibliothek von Vic bewahrt die beiden Tropare zu Prosen aus dem ersten Viertel des 12. Jahrhunderts und aus der Mitte des 13. Jahrhunderts. Es sind die Manuskripte 105 (CXI) und 106 (Can. Rip. 31).

Das eine ist ein Prosen-Tropar mit altem Repertoire, das aus katalanischen Klöstern stammt. Das andere -etwas später entstanden- geht aus dem Skriptorium der Kathedrale von Vic hervor; es ist bedeutsam für die Evolution der Tropen zu Prosen der Kathedrale von Vic im 13. Jahrhundert, zumal es auch Lücken schliesst. Die Melodien sind diastematisch mit Ut (Do)- und Fa-Schlüssel in aquitanischer Notation aufgezeichnet. Die alten Texte sind in katalanischer Schrift notiert.

Studien zu vorliegender Edition der beiden Manuskripte setzen sich aus drei Kapiteln zusammen: Kap. I, das Tropen und Prosen in Katalonien aufzeigt, führt in die Geschichte der Materie ein, definiert den Terminus ‚tropus‘ und gibt einen guten Überblick über die Quellen vom 9. bis 11. Jahrhundert. Dabei betrachtet Miquel S. Gros die karolingische Renaissance in der abendländischen Geschichte liturgischer Riten zu Recht als eine Epoche der Kompilation und Fixation.

Kap. II -mit Paradigmata aus Handschriften versehen- beschreibt die Quellen der Tropen zu Prosarien der Kathedrale von Vic im allgemeinen, Kap. III im besonderen.

Im Anschluss daran (158-304) ediert der Autor Tropen- und Prosentexte der beiden Manuskripte (105 und 106), die zuweilen bisher unediert gewesen und davon etwa 30 Texte von *Corpus Troporum*, *Repertorium Hymnologicum* und *Analecta Hymnica* ignoriert worden sind.

Mit seinem Werk legt Gros de facto eine Besonderheit vor, nämlich Tropen zu Tropen, d. h. Tropen zu Prosen, die -wie bereits erwähnt- eine Sonderform des Tropus sind. Die Texte haben meist erweiternden oder auch kommentierenden Charakter.

„Apèndixs“ 1-4 (synoptische Tafeln) sowie „Índex de Peces“ (Verzeichnis der Texte in alphabetischer Reihenfolge) beschliessen den solide erarbeiteten Band.

Das Buch bereichert Madiävistik zum einem und liturgische Literatur zum andern; für Forschung und Kultur hat es bleibenden Wert.

Dietmar von Huebner (München)

Diplomatari d'Alguaire i del seu monestir santjoanista: de 1076 a 1244. Estudi i edició cura de Jesús ALTURO I PERUCHO (*Diplomatari*, 21), Barcelona, Fundació Noguera 1999, 574 pp.

L'estudi i edició del *Diplomatari d'Alguaire* havia d'ésser la tesi doctoral de l'autor, però aquest, després d'haver-hi esmerçat més d'un any, es deixà seduir per Santa Anna de Barcelona. Alguaire, doncs, ha hagut d'esperar més de vint anys a néixer com a volum a l'abast dels estudiosos. L'important és que hagi arribat, sobretot després que ja fa temps la benemèrita Fundació Noguera ens obsequià amb els tres volums del priorat barceloní.

L'autor ha aplegat en fons diversos, sobretot en arxius (77-78), i en els *Sacra Antiquitatis Cataloniae Monumenta* de Jaume Pasqual, ara a la BC, i publicat en el present llibre el text complet o el resum (si aquell no s'ha conservat) de tres-cents cinquanta-quatre documents centrats en el monestir santjoanenc d'Alguaire que arriben al moment en què la comunitat masculina fou substituïda per la femenina.

Dos esdeveniments importants poden ajudar a comprendre l'interès d'aquella època, encetada amb la conquesta de Lleida per Ramon Berenguer IV el 1149, i que amb la de Mallorca el 1229 entrava en un nou estadi; ambdós fets són ben representats en aquest recull, car un dels primers documents, el núm. 5, és datat el mateix 1149 a Gardeny, on el dit comte residia ,in obsidione Ilerde' (88); i ja cap al final del recull, l'agost del 1229, el ,miles' Ponç de Cervera, senyor de Torà i de l'Aguda, ben afincat en la contrada fins a Solsona, feia testament, perquè «volo pergere in ostem Mailorche cum domino rege», que era Jaume I (385/271/4-5). Més enllà, doncs, dels batibulls diaris de compres i vendes, d'establiments i de lloguers, de donacions i préstecs i empenyoraments, hi ha en aquestes pàgines la base (o una de les possibles bases) per a la crònica o la història menuda i arran de terra d'allò que significà l'assentiment d'una societat cristiana a tocar Lleida.

No cal dir que la realitat musulmana anterior hi segueix present: compareix alguna ,almúnia' (91/7; 93/12; 224/142/4); el 1171 el comte rei Alfons I en recorda el veïnatge i alhora l'obligació de conquesta en prometre als Hospitalers «duo castella in Hyspania, si quando Deus ea dederit in manibus Christianorum, Ceruarium, scilicet, et Cullheriam...» (110/18-19); i la confirmació de l'existència d'intercanvis comercials reconeguts entre les dues zones, amb una frase que no em se resistir a transcriure íntegra: «...statuimus quod Templarii recipiant ,exeam', scilicet, sextum decimum denarium, quoniam Hospitalarii tunc accipiebant de unaquaque bestia que ibat in terram Sarracenorum, ita tamen quod mercatores et predictae bestie transitum faciant ad barcham Dertuse et ibi iter arripiant versus terram Sarracenorum recta uia...» (323/5-10); no cal dir que són presents noms de musulmans, com el ,Maomath d'Almonson' el 1165 (103/6). En aquells moments, hom sap distingir entre les diverses classes de sarraïns empresonats després d'ésser derrotats en batalla: «Algaraues et Morabites, et alios Moros» (81/2/lín. 11 del final).

Però allò era el passat. El present havia introduït una nova sobirania que posava les poblacions en mans, entre d'altres, d'ordes militars o de l'Església (93/4; 88/5; 213/129), però també dels pobles mateixos (98/12), o de persones particulars, que el 1164 podien vendre uns béns tan preuats com un molí de quatre rodes i afirmar que l'«acptaumimus de comite Barchinone Raimundo Berenguarii...» (102/15/8-9; cf. 136/1-2); un any més tard, hom podia trobar encara un «alode, qui nondum est plantatus, qui est in termino Ilerde» (103/5) i al costat mateix unes «uineis, que iam sunt ibi plantate» (103/13); dins aquesta contrada, la ciutat de Lleida tenia un termenals ben definits (108/18); d'Alguaire consten els noms de trenta-quatre caps de casa (329-331/225). Assenyalem els testaments per a pelegrinar a Rocamador (193/99), o a Sant Jaume de Galícia (371/263); però existeix una geografia dels punts de devoció lleidetàns (312/215).

La *Lex Sarraceorum* havia deixat el pas «Legi romane et gotice» (261/170/16-17; 275/183/11); però dissortadament aquella era una societat que no sembla pas presidida per la llei, ans per la violència de qui es pren la justícia per la seva mà; i així, si hom hagués d'indicar el tret específic del volum que ens ocupa assenyalaria, no pas tant la formació i evolució del patrimoni de la casa hospitalera (ben exposada per l'editor en l'estudi introductori:15-74), ans la quantitat de concòrdies i sentències arbitrals, que normalment només arribaven «post multas contenciones et multa placita» (118/1), moltes dicussions i molts plets, de tots contra tots; llur lista és massa llarga: 118/28; 125/34; 153-160/61-63; 184/88; 205/118; 228-232/148; 240-242; 246-248; 258-259; 318/218; 322/221; 329/225; 458/321, etc. En un moment determinat, algú arriba a no controlar-se i a permetre's de fer una escena de violència armada davant un jutge: «...Petro de Clusa sedente pro tribunali et recipiente testes de quadam causa, ipsi conuenerunt maximam rixam coram eo cum armis et gladiis et sese inuicem uulnerauerunt et quandam hominem interfecerunt ...» (252/15-18). Em pregunto si el fet que les lleis de l'herència no eren fixades i la determinació de quin dels fills havia d'heretar era lliure (...«de filiis suis, ad ipso qui melius valeat...» (115/4-1 del final de pàgina), no fou ocasió de tota mena d'envejies i violències.

No m'atreviré pas a dir que el punt més important, però sí certament un dels més interessants, és la constatació que en aquella segona meitat del segle XII la llengua catalana ja és formada i té una riquesa que obliga a datar almenys d'un segle abans la primera compareixença de nombre de mots, comparada amb la que indica el *Diccionari Català Valencià Balear*; limitem-nos a algunes mostres: ,miga sort qui est costà' (151/59/4; ,mig': 248/160/5); ,espletos' (*ibid.*, lín. 7, del 1188);

,eissoar' (171/5), ,exoar' (194/99/15) (aixovar); ,eira' (era): 171/14, del 1175; el grup de ,cequia-ge' (162/65/15, del 1188); ,cèquia' (266/177/7, on també trobem ,roder'); ,braçal' (162/65/16 i 17); ,al Espital... diache' (178/82/15, del 1193); ,kafics' (181/86/9, del 1194); ,tozal' (249/161/9, del 1207); ,nebodas/nebodes' (255/2 i 15); ,sol de cases' (267/178/3); ,almud de orde' (209/179/11; ,almuz tercenc': 273, lín. final); ,ferregenal' (317/2); ,nominalament' (320/219/5), i un et caetera inacabable. Un detall: en la segona meitat del s. XII, vora Lleida no mancava qui salés: ,ça Marquesa' (149/56/4 del final), ,ça ipsa Turre' (114/7). En llatí es produïa un retorn a la correcció gramatical: n'és prova la sentència del 1211 (269/180).

El text editat es llegeix, no sols sense entrebancs, sinó àdhuc amb gust; és normal que s'hi trobin aquells petits inconvenients enganxats a tota obra humana: ,sibut < sicut' (121/19); ,in tuitu < intuitu' (242/155/11); ,confirmanter < confirmantes' (320/218/9); hi ha, però almenys un parell de casos que han deixat el crític mínimament perplex: a 267/178/4, els dos ,uobis' sembla que han d'ésser ,nobis' (els ,nos/nobis' són els venedors, als quals els ,vos' o compradors han de pagar els dotze diners: «(uos) donetis nobis uel qui pro nobis habuerit...»); a 323/10 del final és tota una línia la que no veig clara: «In aliis uero termibus compositione predictis abbatis...», i em pregunto si no he de llegir: «In aliis uero terminis compositionem predicti abbatis... obseruari uolumus».

Les dades més acostades a temàtica cultural es redueixen en aquest llibre a esments d'algun ,scolaris' (113/23), d'algun gramàtic (128/1) o de qualque mestre (130/5; 318/218/8), o d'un ,litterator domini Regis' (148/3 del final), als quals s'han d'afegir tots els ,scriptores' dels tres-cents cinquanta documents.

El volum es corona amb taula única alfabètica d'antropònims i topònims (513-573).

Un bell llibre, doncs, per al moment en què es completava la configuració territorial de Catalunya i s'encetava aquella etapa de la vida lleidetana que ha portat als nostres temps. Mercès, dr. Alturo!

Josep Perarnau

Costums de Tortosa. Edició crítica a cura de Jesús MASSIP FONOLLOSA. Amb la col·laboració de C[arles] DUARTE i À[ngels] MASSIP. Pròleg del dr. Josep M. FONT I RIUS (Textos i Documents, 32), Barcelona, Fundació Noguera 1996, [VIII] + LXXXVI + 592 pp.

La Fundació Noguera, continuant la magnífica tasca editorial que està duent a terme, l'any 1996 va publicar una nova i crítica versió dels *Costums de Tortosa*, a cura del Dr. Jesús Massip, prestigiós i conegut estudiós del dret municipal tortosí. Amb un pròleg del Dr. Josep M. Font Rius, l'obra compta amb una breu introducció del mateix Dr. Massip, i un estudi sobre la llengua dels *Costums* a cura de Carles Duarte i Monserrat.

En el seu pròleg, el Dr. Font, profund coneixedor d'aquest text jurídic català («un dels de més categoria històrica»), es mostra satisfet de l'estat actualment assolit en la recerca historicojurídica entorn del dret tortosí fonamentalment per l'autor d'aquesta nova edició. Així, se'n explica amb cert detall la tasca realitzada per Massip en l'estudi del present codi de dret municipal, el més extens i complet de Catalunya, des del seu procés de gestació (tema objecte de la seva tesi doctoral) fins a la fixació de la que seria l'edició definitiva que ara aconsegueix. En qualsevol cas, el Dr. Font ens ofereix una breu ressenya històrica del procés d'elaboració i de concessió d'aquests *Costums de Tortosa* (no es poden oblidar les seves importants aportacions que s'afegien a les d'altres autors com Benvingut Oliver, Ramon i Josep Foguet, Permanyer, Jaume Cots, Arcadi García, Joaquín Cerdà, etc.); en destaca la influència romana però també els elements del dret autòcton que es palesen sobretot en els règims de família i de successions; i remarca les singularitats específiques del dret tortosí que s'han mantingut fins als nostres dies com és ara la validesa del testament sense la institució d'hereu o el règim econòmic matrimonial de pacte de ,mig per mig' per citar els casos més peculiars.

Per la seva part, Massip autor d'aquesta edició, realitza un estudi preliminar que ens permet conèixer el procés d'elaboració i el moment històric en el que es produeix la concessió dels *Costums de Tortosa*. Comença situant territorialment la ciutat de Tortosa, vora el riu Ebre, i en primer lloc fa un breu repàs històric per l'època romana i la visigoda, i arriba a l'ocupació musulmana des del s. VIII fins a mitjan s. XII; ens explica la conquesta de la ciutat per Ramon Berenguer IV de Barcelona, es refereix al nou establiment de població cristiana (amb la concessió de la *Carta de poblament* de 1149 pel mateix comte), així com a la permanència i a la coexistència en ella de les altres dues comunitats monoteïstes dels sarraïns i els jueus; i es rememora la Tortosa del regnat de Jaume I, en què esdevé un dels centres cristians més importants davant l'avançada de les forces catalanoaragoneses en el regne sarraí de València.

Massip prossegueix explicant el poblament cristià de Tortosa, la delimitació del seu extens territori, i la creació de nous nuclis de població fins al s. XIII ja fets a costum tortosí. Aquest costum i aquella *Carta de poblament* de 1149 estan, però, a la base d'un nou dret comarcal: constitueixen l'element nuclear d'un ordenament jurídic que cristal·litza la segona meitat del s. XIII en el codi de *Costums de Tortosa*. Això en un llarg procés que enfronta la universitat tortosina amb els seus senyors (que aleshores són l'orde del Temple i la família de Montcada); un període històric ben conegut per Massip.

Després, resumidament, l'autor destaca els moments més importants d'aquest procés des de la concessió de la *Carta de poblament* de 1149:

- Un l'any 1241 quan el bisbe de Lleida en qualitat d'àrbitre, dicta la coneguda *Sentència de Flix* resolent determinades diferències sobre certs costums entre la Senyoria i la Ciutat, uns costums que ara queden fixats per escrit en els ordres processal, penal, civil, mercantil, etc.

- Altre el 1272, car aleshores i finalment els senyors signen la *Composició de Jossà* per la qual disposen que els ciutadans escriguin els seus costums que caldrà, això no obstant, sotmetre a la seva aprovació; la ciutat encomana la redacció als notaris Pere de Tamarit i Pere Gil.

- I un altre moment encara en plena transició, és l'any 1275, quan se signa la que es coneix com *Carta de la Paeria* que entre altres, ve a resoldre certes qüestions d'ordre judicial i inclou algunes disposicions penals.

El cas és que el 1277 el text elaborat per encàrrec de la ciutadania se sotmet no directament a l'examen dels senyors sinó al d'uns àrbitres que, davant les al·legacions de cada part, acaben fixant el text definitiu dels *Costums*. Els àrbitres són el bisbe Arnau de Tortosa i els mestres Ramon de Besulde (Besalú -?-) i Domènec de Terol. Ja en un moment imprecís entre aquell any 1277 i el 1279 els senyors sancionen els *Costums* de la ciutat de Tortosa i se'n fa una primera edició.

Massip també es refereix als manuscrits coneguts dels *Costums de Tortosa* i a d'altres, dels quals només es té notícia: el manuscrit ,A' datat el 1272 (l'any de la *Composició de Jossà*), que, segons Massip, fou acabat de redactar el 1275; el manuscrit ,B', segurament un exemplar anterior a la sanció definitiva dels *Costums* (d'entre 1272 i 1277); el manuscrit ,C' citat per Bienvenido Oliver en la seva edició dels *Costums de Tortosa* de la darrereria del s. XIX i finalment localitzat a Palma de Mallorca, que és del s. XIV però anterior a 1370; i els ,D', ,E' i ,F', que es donen per perduts.

A més dels manuscrits, l'autor s'ocupa de les edicions dels *Costums* de la seva ciutat: la primera de 1539, de Joan Amic (amb 13 exemplars localitzats); altra de 1876/1881 prou coneguda, a cura de Bienvenido Oliver, publicada en el volum IV de la seva *Historia del Derecho en Cataluña, Mallorca y Valencia*; altra de Ramon Foguet incompleta de 1878/1881; una quarta del fill de l'anterior, Josep Foguet Marsal, de 1912/1918; altra de 1956/1958 en castellà a càrrec de F. J. Gas; una sisena, de 1972, a cura del mateix Massip (facsimil del manuscrit ,A'); i ja la crítica que ens ocupa, de 1996, en la qual Massip utilitza els manuscrits ,A', ,B' i ,C' i les ressenyes que té del ,D', així com la *Sentència arbitral* prèvia de 1277 que resol les diferències entre la Senyoria i la Ciutat sobre el text que finalment s'aprova. Després d'aquesta completa introducció de Massip, Carles Duarte realitza un examen acurat de la llengua dels *Costums de Tortosa* segons, però, el manuscrit ,A'. Un estudi aprofundit, que destaca els diferents aspectes avaluats: els fonètics (contraccions, vocalismes, consonantisme), els morfològics (nominals, articles, pronoms, adjectius, partícules, verbs), els sintàctics (conjuncions, preposicions, clítics, relatius) els lèxics (formació dels mots, grups etimològics, notes onomàstiques, variacions sinonímiques), i els semàntics. En qualsevol cas l'autor, tot i no atrevir-se a parlar de trets dialectals dins el text examinat, afirma

que «sembla justificat de parlar de comportaments lingüístics del manuscrit» que en l'època contrastaven amb els d'altres zones del país.

Fets tots aquests estudis, arriba l'edició del text tortosí, però de la manera següent: a dues columnes, acarant el text segons el manuscrit ,A', i un nou text resultat de la conjunció dels altres dos manuscrits ,B' i ,C', però sobretot d'aquest darrer, i tenint en compte aquella *Sentència arbitral* de 1277. Cal dir que el text construït com a versió definitiva, en expressió iushistòrica, ha estat redactat «intentant de fer-lo més llegible pel lector modern» (per exemple, afegint entre parèntesis les lletres; ,t' en els gerundis i ,r' en els infinitius). És respectada, això sí, la grafia de cada manuscrit (les ,ff o les ,ss'), mentre es normalitzen les ,i/j' i les ,u/v'. També es desenvolupen les abreviatures, es corregeixen errades que es detecten, es normalitza l'ús dels apòstrofs, s'introdueixen els accents i les dièresis segons la normativa actual, s'adequa l'ús de les majúscules, etc.

Així es redacten de nou els llibres dels *Costums de Tortosa* cercant una versió definitiva del seu text, amb notes a peu de pàgina formant un complet aparat crític, comparant els manuscrits i complementant el seu contingut amb altres fonts. Recordem que són nou llibres, i cada un es divideix en rúbriques (unes 142 en total) i aquestes en costums, tot seguint l'esquema del *Codi de Justinià*.

Encara al llibre IX tenim: la rúbrica 29, que inclou quinze *Costums (Usatges)* de Barcelona que són, com el text afirma, els que regeixen a Tortosa; i la 30 transcriu la fórmula del jurament que els jueus han d'utilitzar en les seves actuacions processals (seguint altra disposició similar inclosa en els *Usatges de Barcelona*).

L'obra es completa amb la publicació de vuit apèndixs: la *Carta de poblament* de Tortosa de 1149 en la seva versió catalana (1) i en la llatina (2); la *Carta d'Uldecona* de 1274 (3); una confirmació reial de 1199 i altra papal de 1219 dels costums i franqueses de la ciutat (4 i 5); la *Sentència de Flix* de 1241 (6); la *Composició de Jossà* (7), i la *Carta de la Paeria* de 1275 (8).

L'autor corona la seva feina, d'una banda, amb uns índexs analítics segons les matèries que els *Costums* tracten, i de l'altra unes taules o sumaris dels llibres i les rúbriques del codi tortosí.

Cal advertir que la *Carta de Tortosa* de 1149 exerceix una més que notable influència en els processos poblacionals del territori de Lleida a partir de l'any següent, i de Mallorca la primera meitat del s. XIII. Per tant i en qualsevol cas el dret de Tortosa és a la base del dret de la Catalunya Nova directament i indirectament per mitjà sobretot del dret lleidatà.

Per la seva part el codi de *Costums* de la ciutat de l'Ebre limita la seva vigència al territori tortosí i fora del mateix sols coneixem que regeix a la Baronia de Flix i la Palma (riu amunt) exportat de la mà dels habitants de Tortosa que anaren a poblar aquell altre territori la segona meitat del s. XII. Això sens perjudici d'una certa influència institucional tortosina en diferents àmbits jurídics, bé que puntualment, en els territoris immediats de les actuals comarques de la Terra Alta i de la Ribera d'Ebre que pertanyeren a l'Orde del Temple (s. XII-XIV) i després al de l'Hospital de Sant Joan (s. XIV-XIX).

Un text, el tortosí, que en qualsevol cas i com diu el Dr. Font, és el més important dels ordenaments escrits municipals de Catalunya, i que deixa sentir la seva empremta fins els nostres dies per mitjà de certes institucions que perviuen en el nostre sistema jurídic.

Josep Serrano Daura

Llibre Verd de la ciutat de Girona (1144-1533). Edició a cura de Christian GUILLERÉ (Llibres de privilegis, 7), Barcelona, Fundació Noguera 2000, 746 pp.

El llibre s'obre amb un pròleg de l'alcalde Joaquim Nadal, que dona el *Sitz im Leben* de la publicació. El consistori de Girona va iniciar fa uns anys la transcripció dels documents fonamentals de la ciutat. Al *Llibre Verd* que ara s'ha publicat seguiran la publicació del *Llibre Vermell*, la del *Llibre Groc*, la col·lecció de lletres reials i el catàleg dels pergamins de l'Arxiu Municipal de Girona. És una bona notícia, l'alcalde ho sap, i l'emmarca en la millor tradició acadèmica dels països i

les ciutats que han gaudit d'una política cultural coherent. Ens en felicitem i el felicitem, en la mesura que, malgrat les intermitències i la falta de continuïtat, i malgrat la manca d'una «política de conjunt que aglutini tots els esforços, planifiqui la feina, ompli els buits i doti els mitjans per acabar una tasca que, en alguns casos, fa més de cent anys que es va iniciar» (8), a hores d'ara ja són una setantena les obres d'aquesta naturalesa recensionades en els vint volums d'ATCA, algunes d'elles d'institucions eclesiàstiques gironines. Tornarem sobre les paraules de l'alcalde Nadal.

El preàmbul, signat per Joan Boades i Raset, arxiver municipal, i Lluís-Esteve Caselles i Serra, es de caràcter tècnic i fa referència als problemes plantejats per l'ambició de publicar el conjunt documental esmentat, atès que alguns documents es troben repetits en reculls distints i que calia adoptar una metodologia comuna per a informatitzar els treballs: normalitzar el procediment d'indexació i constituir uns índexs generals estructurats sobre la tipologia d'índexs onomàstic, d'organismes, geogràfic i temàtic i per criteris de preeminència. El programa 'Apc Regest' sembla haver resolt els nombrosos problemes i les expectatives a què dona peu la voluntat de posar a disposició de l'usuari un conjunt documental d'una certa complexitat. També ens n'hem de felicitar.

Després del preàmbul vénen els *Criteris de transcripció, normalització i referenciació*, criteris òbviament tècnics. I després hom arriba a la Introducció de Christian Guilleré, on s'analitzen l'organització del volum material del *Llibre Verd* i les seves característiques paleogràfiques (escriptura, foliacions, decoració i enquadernació l'any 1879). *El llibre Verd* fou copiat en primer lloc per Guillem des Quer i després per Ramon de Bruguera, des del 1330 fins al final dels anys 1360, amb intervencions d'alguna mà anterior i posterior, ja entrat el segle XV. El cartulari «resumeix essencialment els principals privilegis concedits per la monarquia a la ciutat entre el final del segle XIII i el final del XIV, i un gruix important de la correspondència entre el monarca, els seus càrrecs locals (batlle, veguer, sotsbatlle i sotsveguer) i les autoritats municipals» (29). A grans trets, el *Llibre Verd* recull els privilegis fundadors del municipi, les franquícies comercials i la documentació referent a les jurisdiccions, tant la jurisdicció de la ciutat sobre els seus 'carrers', com els afers de compra i rescat de jurisdiccions de la Corona.

Una altra veu havent-se avançat a puntualitzar amb autoritat alguns errors en l'edició del text, en la regestació i en els índexs (cfr. Josep Maria MARQUÈS, *Recensió del Llibre Verd de la ciutat de Girona* (1144-1533). Edició a cura de Christian Guilleré, Lleida 2000, 746 p., dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins», XLI (2000), 565-573), no insistirem ara en el que ja ha estat dit, ni tan solament hi afegirem algunes observacions que aquella primera veu per ventura obvià. Si les crítiques eren objectives, també és un fet que el volum les podria incorporar en una simple fe d'errades, després d'una revisió a fons, amb la qual cosa els errors quedarien subsanats i excel·liria millor la bona qualitat general del volum, que també ha d'ésser afirmada com un fet objectiu.

Per la nostra banda voldríem plantejar un interrogant -no una crítica- a les futures edicions documentals de l'arxiu municipal gironí. La gran quantitat de documentació publicada i/o regestada a què ens hem referit abans produeix la possibilitat de múltiples i nombrosos encreuaments: de persones, de matèries, d'actes jurídics. Això significa un enriquiment, si se sap aprofitar, i una lamentable pèrdua d'informació, si no se'n fa cabal. Els reis, per exemple, segueixen determinades polítiques, reflectides en múltiples actes dispersos; i quan es comencen de publicar col·leccions locals en les quals els actes i la política reial tenen el seu reflex precís, sorgeix la possibilitat de constatar-ho i àdhuc de verificar si una determinada política reial té inflexions específiques quan arriba a les diferents àrees locals. Un altre exemple, molt més concret: Un dels principals copistes del *Llibre Verd* de Girona és Guillem des Quer, altrament conegut per les seves inclinacions cap al reformisme espiritual d'Arnau de Vilanova i vinculat amb el grup d'arnaldistes gironins (cfr. ATCA VI, (1987), 349, ATCA VII-VIII (1988-1989), 283 i 287, i sobretot XIX (2000), 865, n. 14863). Aquest tipus de referències no semblen haver estat contemplades en els 'Criteris ad hoc'. És possible prescindir-ne en una col·lecció documental sense empobrir-la? Es podrà dir, i és cert, que aquest tipus de referències són pròpies de la recerca pròpiament dita. Però no és procedir a fer recerca publicar responsablement una col·lecció documental? D'altra banda, Catalunya és un país excepcionalment ric en documentació històrica i arxivística -molt més que en fons de manuscrits i impresos-; com a potència arxivística, tenim la possibilitat i gosaria dir la responsabilitat de saber tractar intel·ligentment aquesta riquesa. Això porta a plantejar que el concepte de

,referència' en les col·leccions documentals hauria d'ésser ampliat -prudently ampliat- més enllà de les referències internes de cada col·lecció. Ja hi ha massa informació que circula i que es perd si no és recollida. A hores d'ara són ja moltes les col·leccions documentals que es publiquen amb índexs més o menys complets -i les que no en porten, que també n'hi ha, són inversions perdudes, que haurien d'ésser prohibides per la seva inutilitat manifesta-. En aquest sentit, les paraules de l'alcalde Nadal recollides al principi sobre l'absència d'una planificació política acceptable en el programa de donar a conèixer la riquesa documental de Catalunya prenen una indefugible actualitat. Nosaltres no sabríem valorar des d'ací els avantatges del programa d'aplicació 'Apc Regest', que no coneixem i que per ventura contempla aquests aspectes. Però fem aquesta suggerència per si, al llindar de noves publicacions de sèries documentals de l'arxiu municipal de Girona, fos possible de començar a establir, positivament i negativament, una primera llista de referències externes que hom decidís d'incorporar -sempre com a simple referència- en publicacions responsables de textos arxivístics. Perquè si algú no comença, es corre el perill de seguir desaprovechant la informació preciosa i tan completa dels nostres arxius.

Jaume de Puig i Oliver

Miquel PUJOL I CANELLES, *Poesia occitanocatalana de Castelló d'Empúries. Recull de poemes de final del s. XIII i primer terç del XIV. Introducció, edició crítica, traducció, notes i glossari*, Figueres, Patronat Francesc Eiximenis - Institut d'Estudis Empordanesos 2001, 382 p + IX p. de làmines.

Sense ànim de pontificar, bé es podria dir que poques vegades l'edició de vint-i-un poemes medievals haurà estat empresa amb el sentit de responsabilitat i amb l'afany de lligar tots els caps com en l'obra que intentarem ara de valorar. Diverses circumstàncies hi han concorregut. Potser la primera és que es tracta de 'material verge', produït a final del s. XIII i principi del s. XIV, un període no massa ric d'activitats poètiques i que per això mateix calia explorar amb circumspècció. La segona és que els poemes han estat conservats per atzar a les cobertes del pergami d'alguns protocols notariais originaris de Castelló d'Empúries que actualment es conserven a l'Arxiu Històric de Girona. I així ja ens anem acostant a la tercera circumstància: mossèn Pujol i Canelles té un coneixement molt precís d'aquest fons arxivístic, com n'ha quedat constància en el present anuari [cfr «ATCA» VI (1987), 531; IX (1990), 451; X (1991), 470-471; XI (1992), 703, 753-754; XII (1993), 591-592; XV (1996), 664; XVI (1997), 575-576; XVIII (1999), 857-858], assenyalamment dels fons provinents de Castelló d'Empúries, i aquest ha estat un element de primer ordre en el moment de plantejar l'obra. Encara que en el pròleg l'autor exposa la feïna que li ha comportat i els «compromisos i altres urgències» que le'n han destorbat, raó per la qual no considera el seu estudi 'tècnicament definitiu' ans tot just provisional, la nostra impressió és més aviat d'una altra naturalesa.

Cal dir de bell antuvi que l'obra es divideix en dues parts: la *Introducció* i l'*Edició*. La *Introducció* té vuit capítols. En els dos primers s'estudien breument els suports materials dels poemes, és a dir, les cobertes dels manuals notariais on apareixen, amb llur data, tipus de lletra i els accidents que presenten. Com a primer resultat, Pujol estableix una ordenació cronològica dels vint-i-un poemes fonamentada en dades objectives (el moment de l'enquadernació dels manuals), que permeten «una notable aproximació als termes 'a quo' i 'ad quem' de la composició dels poemes» (28). Després d'estudiar les dues notaries castellanones, la de'n Bofill i la de'n Mallén, de les quals procedeixen els volums amb poemes, són estudiats quatre personatges certament vinculats als poemes o com autors o com a copistes: Bartomeu Batlle, Pere Perrin, Francesc Cervera i Pere de Serra, a base de dades procedents del mateix fons arxivístic, molt exhaustivament explorat per mossèn Pujol, i que en el cas de Bartomeu Batlle, per exemple, arriba a proporcionar una notable quantitat de dades biogràfiques. El capítol cinquè és dedicat a estudiar l'ambient de la cort comtal de Castelló, on Pons Hug IV componia versos i la seva esposa Marquesa era destinatària dels que encapçalaven una traducció de la Bíblia del llatí en romanç (58). Igualment, era capaç de compondre un poema de set cents versos l'infant Pere, comte d'Empúries després de l'extinció de

la dinastia autòctona. I de l'infant Ramon Berenguer, també comte, se sap que era «afecionat a la poesia fins al punt de preferir-la a qualsevol altre joiell» (63). El capítol sisè assaja una comparació entre els poemes castellanins i el fragment romanç del manuscrit 120 de Ripoll, el qual, segons la seva editora Lola Badia, suposa un cercle de poetes entorn del comte d'Empúries, l'infant Pere. Les dues produccions tenen en comú «l'esguard posat en els darrers trobadors» i només coincideixen en part en la temàtica (68), molt més en la progressiva catalanització de l'occità (74) i del tot en el fet que ambdós reculls semblen ésser sobretot un exercici d'entreteniment lúdic, a anys llum del que més tard serà la rígida ,gaia sciencia'; per això, conclou Mn. Pujol, «ens trobem davant d'uns determinats epígons de la poesia trobadoresca de l'etapa postclàssica, és a dir -cal confesar-ho- de la no pas més excel·lent» (76). El capítol setè estudia els aspectes lingüístics (grafia i fonètica, morfosintaxi), estilístics (imatges, llengua popular, construcció retòrica) i mètrics (gèneres, metres, rimari) dels poemes castellanins, confirmant-se el que s'havia constatat abans: «la tendència a introduir en poesia el tractament sobretot fonètic i gràfic propi del català» (94). El capítol vuitè estudia els gèneres literaris dels vint-i-un poemes que són distribuïts com segueix: a) poesia amorosa: poemes I, II, III; b) poesia política: poemes IV, V [sirventès contra jueus]; c) poesia religiosa: poemes VI, VII; d) poesia de relació personal: poemes VIII, IX, Xa, Xb, Xla, XIb, XIc, XIIa, XIIb, XIII, XV; e) poesia fragmentària i diversa: poemes restants.

D'aquesta manera s'acaba la primera part del llibre. Demanem excuses al lector benèvol perquè no hem sabut sintetitzar la gran quantitat de notícies de tota mena que Mn. Pujol ha sabut aplegar per a descriure l'ambient local on neixen els poemes i l'ambient històric al qual es refereixen, que és molt vast i comprèn tota mena d'aspectes, generals i particulars, polítics i eclesíastics. El llibre és una petita mina que aprofita una gran quantitat d'estudis d'història cultural medieval catalana, gairebé tota generada durant el segle XX. Ja es comprèn que sense aquest rerefons de treball, el llibre que ens ocupa no hauria estat possible; i també és cert que resulta gratificant per molts conceptes constatar que l'edició d'uns poemes salvats per pur atzar hagi estat conduïda utilitzant els recursos fornits per una tradició de recerca que ja té un segle de continuïtat viva, fenomen sense precedents a la Catalunya moderna.

Després d'una introducció tan completa, ve l'edició dels poemes. D'antuvi, Mn. Pujol dóna la ,ratio editionis'. Seguidament, els poemes, editats amb el corresponent aparat crític, que exposa «la fixació per a la lectura dels mots que configuren el text, separant les paraules escrites ,erròniament' i, viceversa, unió de les separades ,independentment'» (193), la traducció en català modern, i un llarg comentari en forma de notes, on s'insinuen variants gramaticals, s'aporten materials sobre l'ús de determinats mots, es confirmen conjectures, s'evidencien llocs comuns o les relacions amb poesies de diferents trobadors, i es reconeixen passatges de lectura incerta. No és necessari ponderar la càrrega de coneixements filològics acumulats en aquesta segona part, on tots els poemes, fins els fragmentaris, són sotmesos a una sàvia vivisecció que els deixa explicats i transparents no solament en l'aspecte pròpiament filològic, sinó i sobretot en el literari, de manera que el lector modern troba un camí ben fressat per a la comprensió d'aquells llunyans poemes com una cosa actual, absolutament lligada amb l'aire d'uns espais i d'un temps que per un moment semblen transportats al nostre flanc.

Després ve encara un apèndix on són repeses amb més rigor i erudició les qüestions de mètrica, llengua i estil ja tractades al capítol setè de la Introducció: esquemes mètrics, recursos mètrico-fonètics, el rimari, les anomalies de preceptiva, el valor del rimari, la lingüística de les rimes, problemes lèxics de mots en rima, grafia i morfosintaxi. Acabat hi ha el glossari, que recull tots els mots dels poemes, llevat dels mots de lectura incerta.

El llibre és il·lustrat amb molts dibuixos a la ploma del senyor Miquel Padrosa, amb fotografies de dibuixos procedents dels manuals notariaus castellanins i amb làmines de les cobertes que contenen els poemes.

L'autor, ja ho hem vist, advertia en la introducció que el lector no esperés un estudi complet d'uns poemes que es publicaven amb intenció sobretot divulgadora. Si aquesta era la intenció primera de l'autor, el resultat final dóna la impressió d'haver-la superada àmpliament. Les notes de caràcter filològic, històric i literari potser s'han acumulat en un procés de treball que per ventura l'autor no ha acabat d'unificar. No hi fa res. El resultat és el que compta, i aquest és esplèndid. I diem això, perquè segurament hauria estat reditici des del punt de vista del petit patriotisme lo-

cal procedir a un treball d'edició i interpretació que no transcendís l'estèril horitzó localista, tan en boga en la Catalunya d'avui. En canvi, Mn. Pujol ha captat perfectament que uns poemes inesperats, car pertanyen a un període més aviat pobre de la història literària catalana, havien d'ésser estudiats en el marc general de la poesia catalana antiga, en la mesura que és accessible gràcies als instruments d'erudició i recerca ara disponibles, i s'ha llançat a aquesta tasca amb una empena digna dels més fervents elogis. La bibliografia que hi ha al final del volum, no solament citada ans convenientment utilitzada, explica la minuciositat i la riquesa del treball de Mn. Pujol. A nosaltres no ens toca res més que aprendre'n i gaudir-ne.

Jaume de Puig

Santiago BUENO SALINAS, *El derecho canónico catalán en la baja Edad Media: La diócesis de Gerona en los siglos XIII y XIV* (Col·lectània Sant Pacià, 72), Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya 2000, 415 p.

Si hom té en compte l'interès que les qüestions jurídiques han tingut i continuen mantenint en el cos social català, entén tot d'una la primera afirmació de Santiago Bueno al llindar de la seva tesi doctoral: la província eclesiàstica tarraconense es va distingir per la riquesa de la seva legislació canònica, elaborada a través d'una pràctica conciliar viva fins ben entrat el segle XVIII, darreument represa. Centrat a Girona per al període 1229-1368, Bueno inicia el seu estudi amb un resum de la història de la diòcesi des del punt de vista jurídic: influència franca i germànica, recepció de la reforma gregoriana en les col·leccions *Tarraconense* i *Cesaraugustana* (1106-1120), del *Decret de Gracià* (1140), de les *Decretals* (1234) i del 'ius commune' romà no sense l'oposició de la noblesa feudal, prelatió del dret canònic com a primer supletori, seguit del romà. En un segon capítol, l'autor descriu les fonts gironines del seu estudi, que són els manuscrits (6) i els llibres impresos (6) que contenen les compilacions de les constitucions sinodals del bisbat de Girona. Després, a partir del bisbe Berenguer de Castellbisbal (1245-1254) i fins a Ènnec de Vallterra (1362-1369), Bueno resumeix el pontificat de cada bisbe, els sínodes que se sap que celebraren i les constitucions sinodals que van promulgar. Entre tots els altres, destaca el bisbe Arnau de Montrodon (1335-1348) per la seva activitat sinodal i per les setanta-una constitucions conegudes que en derivaren. Ènnec de Valterra (1362-1369), en canvi, feu aprovar en sínoda la primera compilació oficial de constitucions sinodals de la diòcesi (1368), que en recull cinquanta.

No és fins al capítol quart que Bueno estudia la institució sinodal a Girona. Però, com al llarg de tot l'estudi, primer és estudiada la institució sinodal diocesana en els textos canònics universals de l'Església: *Decret de Gracià* i glossadors, els estatuts sinodals del bisbe de París Odó de Sully, el Concili IV del Laterà i els glossadors, la compilació de Joan Teutònic (1217), les *Decretals* de Gregori IX compilades per Ramon de Penyafort i els seus comentaristes.

Després Bueno recull, concili per concili, el que hom va manar sobre els sínodes diocesans a la província tarraconense, des del 1229 al 1367, en aplicació del manament de celebrar cada any sínoda diocesà donat pel concili IV del Laterà. Finalment detalla les disposicions dels prelats gironins que van legislar sobre la matèria.

Els quatre primers capítols constitueixen la meitat del llibre, i, com hom ha pogut veure, són bàsicament narratius, en el sentit que recullen aquelles dades històriques i doctrinals sense les quals la pràctica sinodal a Girona seria un fet mancat de contorns i de la seva significació precisa, com a activitat eclesiàstica. Els tres capítols que segueixen són descriptius del contingut jurídic del dret diocesà gironí, el qual, i ben lògicament, és emmarcat en la legislació eclesiàstica universal i en la legislació particular tarraconense. L'autor agrupa el dit contingut jurídic en tres grans àmbits: disciplina sacramental i culte (*De rebus*), clergues, religiosos i laics (*De personis*), economia i patrimoni eclesiàstic.

Pel que fa al primer àmbit, no es registren conflictes ni qüestions extraordinàries en l'administració del baptisme (a part d'algunes conseqüències i implicacions del concubinat dels clergues), ni de la confirmació, ni de l'eucaristia. La concreció del precepte pasqual a Girona fou

més aviat pobre, en el sentit que no sembla haver estat acompanyada per una acció pastoral intensa. Amb tot, els historiadors faran bé de tenir en compte que en la província eclesiàstica tarraconense es contemplava la possibilitat que en rebre la confirmació hom canviés de nom, a partir del pontificat de Pere d'Albalat (1238-1252). Pel que fa al sagrament de la penitència, Bueno recull molt més material, per les implicacions diverses, especialment morals, d'aquest sagrament, que, d'altra banda, està relacionat amb l'eucaristia per la qüestió del compliment pasqual. Pel seu sentit teològic i pastoral, és remarcable la constitució *Sacerdotes et clerici* de Berenguer de Castellbisbal (1247), com ho són les disciplinàries d'Arnau de Montrodon i les disposicions sobre l'absolució de pecats reservats i de sentències d'excomunió. La reserva d'absolució de certs pecats permet de comprendre que conductes com és ara el sacrilegi, falsedat en document públic, fals testimoni, perjuri, homicidi, infanticidi i maltracte de menors, violació de monges, sodomia, bestialtat, incest, sortilegis i tota mena de fraus no eren pas infreqüents. A més, les constitucions diocesanes registren una progressiva fiscalització de les penes eclesiàstiques, que tendeixen a convertir-se en multes. També l'excomunió perd força, i els bisbes tendeixen a substituir-la per penes indeterminades que el bisbe podia decidir lliurement. Poca legislació, encara que interessant, és la que afecta el sagrament dels malalts. És molt més abundosa, en canvi, la del sagrament de l'orde, i es comprèn: mitjançant l'orde, el fidel canvia d'estat i rep la potestat eclesiàstica. La legislació tarraconense sobre les persones sagrades s'engega en el moment de la reforma impulsada pel cardenal-legat Jean d'Abbeville en el concili provincial de Lleida del 1229, i fou notable. A Girona, la normativa diocesana fou adés innovadora i severa, adés laxista, i no reeixí a tallar certs abusos. Pel que fa al matrimoni, hom incidí sobretot contra els matrimonis clandestins, contra els concubinats i a favor de la llibertat de les núpcies.

En el capítol sobre les persones, Bueno estudia l'estat canònic i obligacions, la santedat de vida, privilegis del clergat, l'estat religiós i l'estat laical. La normativa diocesana és menys abundant que la provincial i s'ocupa preferentment de regular problemes concrets: predicació, col·leccions, protecció de la clausura dels convents femenins, instrucció religiosa dels laics.

El darrer capítol és dedicat a l'economia i patrimoni eclesiàstic. Bueno recorda aquí que durant el període estudiat l'Església arribà al punt de dalt en l'aspecte de la riquesa material. No és estrany, doncs que la legislació sobre aquests aspectes fos abundant i reiterativa. Com al llarg de tota l'obra, l'autor estudia primer la legislació eclesiàstica universal, després la provincial i finalment la local gironina, segons aquest ordre temàtic: tributs eclesiàstics (delmes, 'cathedraticum', primícies, censos, procuracions i altres figures tributàries), disposicions en defensa del patrimoni eclesiàstic i la situació patrimonial i econòmica dels ministres eclesiàstics. Per la influència franca que ja ha estat al·ludida, a la Tarraconense el delme fou la figura tributària principal, i en la diòcesi de Girona la màxima preocupació del bisbe fou obtenir la col·laboració del clergat per tal de disposar de la informació adequada. Les constitucions sinodals no ens permeten de fer-nos una idea concreta del sistema impositiu vigent al bisbat de Girona; en canvi, informen prou bé sobre els abusos i cobejances que els afectaven: compra-vendes, alienacions, donacions, dots, arrendaments, etc. El sistema era irregular i encara que Arnau de Montrodon va buscar que hom complís, després d'Ènnec de Vallterra, malgrat el daltabaix de la pesta que havia enrigidit la legislació canònica sobre aquestes matèries, la disciplina es relaxà. La legislació diocesana concentrà la vigilància sobre el patrimoni eclesiàstic en tres àmbits: la invasió o usurpació de béns eclesiàstics, les alienacions de patrimoni il·lícites i altres contractes onerosos, i l'obligació del clergat de mantenir i conservar en bon estat les cases destinades a residència de rectors i beneficiats. En l'àmbit de l'economia del personal eclesiàstic, els bisbes gironins intentaren controlar els actes testamentaris dels clergues, la vigilància dels béns relictos i el nomenament de marmessors ordenats 'in sacris' del mateix bisbat, que havien de donar compte de llur administració. Hom regulà el contracte de violari, que podia donar lloc a abusos i estafes, hom prohibí pràctiques considerades usuràries i s'establí de quina manera havien d'ésser purgades, i es legislà també sobre la redempció d'esclaus.

El llibre del professor Bueno té la impecabilitat dels bons treballs acadèmics: és lògic, ben organitzat, ben distribuït. No amaga, al contrari, el seu caràcter especialitzat, i sap que l'estudi del dret escrit s'ha de completar amb les mil refraccions que provoca en la vida real. És a dir, que la riquíssima documentació de l'Arxiu Diocesà de Girona ha de contenir les aplicacions concretes, els

conflictes i les eventuais reluctàncies produïdes per la norma canònica. Dit d'una altra manera: el llibre del doctor Bueno és una guia des d'ara indispensable per a explorar aquell fons documental, com és una guia per a orientar-se en la producció del dret eclesial a escala de la província tarraconense.

En tres apèndixs finals, Bueno ha recollit sengles quadres a) dels sínodes legislatius celebrats a Girona entre 1245 i 1369; b) de les fonts textuals de totes les constitucions sinodals gironines promulgades entre 1229 i 1368, de manera que hom pot saber tot d'una en quins manuscrits i impresos es troba; i c) de les constitucions aplegades en el recull d'Onofre Steldat (ca. 1600). Com a eina per a tenir accés directe als textos, aquests tres apèndixs han d'ésser particularment agraits a l'autor.

Segurament seria indelicat de lamentar que el llibre no tingui índex alfabètic de matèries. Si és veritat que l'índex general ja és gairebé una taula de matèries, la legislació canònica i la seva aplicació efectiva és tan plena de matitzacions, de distincions i de riquesa de detalls, que hom es veu forçat a enyorar l'índex que convertiria aquest estudi gairebé en una enciclopèdia jurídica per al període i el lloc estudiat. No en farem pas retret a l'autor, perquè qui vulgui treballar amb profit a l'Arxiu Diocesà de Girona disposa d'ara endavant d'una eina que l'ajudarà a resoldre molts problemes, encara que hi hagi d'esmerçar temps i paciència. En canvi sí que hem de lamentar algunes inadvertències en la transcripció de textos llatins, com les de les pàgines 107 («Ut quilibet clericus beneficiatus vel in sacris constitutus teneatur unum manumissorum suorum clericum instituire in eius ultima voluntate»), 112 («Constitutiones facte per dominum Arnaldum, et fuerunt publicate in plena Sinoda celebrata in Ecclesia Gerundensi XVII Kalendas madii anno a natiuitate Domini M° CCC° XL° IIII»), 118 («Facte fuerint et publicate in dicta Gerundensi Ecclesia predictae due ultime constitutiones...»), 127 («Fuerunt factae et publicatae in plena Sinodo...»), 193 i 252 («... de consilio et assensu venerabile nostri Capituli et Ecclesie Gerundensis...»), 339 («Omnis anima sublimioribus potestatis subdita est...»). Atesa la gran quantitat de transcripcions correctes, calia observar aquestes petites anomalies, que a tots els qui transcrivim textos ens ha sabut greu d'haver-hi sucumbit algun cop. També és incert el que es diu a la pàgina 84 sobre el culte que encara avui es ret a Carlemany a la Seu gironina.

No voldríem pas passar per alt un altre mèrit del treball del doctor Bueno. Havent fixat l'inici del període objecte d'estudi a començaments del s. XIII, període reformador, l'activitat sinodal de cada bisbe i el contingut de llurs constitucions dibuixen caràcters, conviccions i temperaments diversos. Hi ha bisbes decididament reformadors, n'hi ha de laxistes, n'hi ha que no són ni carn ni peix i naveguen en les aigües de la mediocritat. Són uns primers elements de judici a tenir en compte en una futura història dels prelats gironins, als quals fins avui gairebé ningú no s'havia acostat per anar una mica més enllà de les seves funcions oficials. Encara que els bisbes considerats només siguin vuit, pertanyen a un període clau de la història gironina i catalana. Conèixer-los de prop, almenys una mica més que no eren coneguts abans, ens pot posar sobre la pista d'una ineludible revisió de la història eclesial autòctona, revisió que ha de consistir fonamentalment a reduir la massissa ignorància que sobre aquest aspecte del nostre passat col·lectiu afecta tothom, començant, com és natural, pels més directament interessats en el seu coneixement.

Jaume de Puig i Oliver

Raimundi LULLI, *Opera latina*, 106-113, *Ianvae et in Monte Pessulano anno 1303 composita*. Edidit Walter EULER (Doctoris Illuminati Raimundi Lulli Opera Latina, XXIII. Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis CXV), Turnholt, Brepols MCMXCVIII, XXVI i 292 pp.

Com els volums anteriors d'aquesta sèrie, sobre els quals contínuament han estat informats els lectors d'ATCA (cf. en el vol. XIX (2000), 687-690, la recensió dedicada a l'immediatament anterior) també el que els ocupa és constituït per introducció (pàgines numerades amb xifres romanes), cos del volum (280 pp.) i taules finals (281-286).

La introducció comença reproduint a colors l'*Arbor naturalis et logicalis* del Clm 18446 i re-fent sense colors un seu esquema actual amb vistes a l'edició de la *Logica nova*; segueix una breu presentació del volum (IX-XI) i una sumària notícia (encara que l'editor en digui descripció; així, per exemple, per al còdex 1533 de Roma, Biblioteca Casanatense, només és indicada una descripció que no arriba a dues pàgines, quan hi ha la de Thomas Kaeppli, dins «Archivum Fratrum Praedicatorum», II (1932), 376-377, i la meua d'«Anthologica Annua», XXI (1974), 213-216, prou més completes) de cada un dels manuscrits que contenen les obres ací publicades (notícia que només és més extensa per als còdexs de Mainz, Stadtbibliothek Hs I 13; München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 10508 i 10571; Roma, Collegio San Isidoro, I.20; i Torino, Biblioteca Nazionale Universitaria, H. II. 10) (XII-XX); aquesta introducció s'acaba amb la llista d'abreviatures (XXI-XXV).

Per la introducció general sabem que, d'acord amb el pla editorial previst en emprendre l'edició de les *Raimundi Lulli opera latina*, aquest volum havia de contenir les obres numerades amb les xifres 101, 102, 103, 104 i 105 (i ací hem d'assenyalar una falta considerable: en la portada del volum són promesos els llibres nùms. 106-113, que són els escrits a Gènova i a Montpeller no pas l'any 1303 (els d'aquest any són els corresponents al volum que ens ocupa), ans els anys 1313-1314, i ja foren editats en el volum XX (CCCM 113), publicat el 1995). Resulta, però que l'obra nùms. 103, *De aeternitate*, no sembla haver existit o almenys no se'n té rastre, i la nùms. 104, *De syllogismis*, no seria altra que el *Liber ad probandum aliquos articulos fidei catholicae per syllogisticas rationes*, publicat justament en el volum XX (CCCM 113), acabat d'esmentar. El resultat és doncs, que l'actual volum només dóna tres dels textos promesos: la *Logica nova*, el *De modo applicandi novam logicam ad scientiam iuris et medicinae*, i la *Disputatio fidei et intellectus*. Val a dir que el seu actual contingut ja fa que aquest volum sigui important, puix que tant la *Logica nova* com la *Disputatio fidei et intellectus* ho són realment, cadascú en el seu camp.

De la *Logica nova* han coincidit pràcticament damunt la taula del crític aquesta edició amb la de la traducció catalana, objecte de recensió en el volum precedent del nostre anuari (cf. ATCA, XIX (2000), 683-687). Per això no es repetirà ací cap comentari sobre el significat de l'obra en ella mateixa (que, d'altra banda el lector pot trobar entre les notícies bibliogràfiques del present volum en el resum d'unes pàgines de Charles Lohr, dedicades al tema): ens limitarem, doncs, a les característiques editorials.

La principal, que és la transcripció del text llatí, és satisfactòria, potser no ho és tant alguna de les solucions donades a la puntuació. Allò, en canvi, que desafia el lector, és la disposició editorial de l'aparat crític. Hom s'arriba a preguntar si en les previsions dels editors, almenys d'aquest volum, no hi ha hagut la de presentar un aparat crític de la *Logica nova*, com si fos una cinta inacabable, sense solució de continuïtat; per això, el crític es permet de propugnar, en bé de la claredat, el principi de la coincidència dels paràgrafs de text amb els de l'aparat crític; ja en la primera pàgina de la *Logica nova* hom s'adona que aquest principi no existeix per als editors, car no hi ha punt i apart després de l'aparat crític dels dos primers versos, sí, en canvi, en el text (16), situació que es repeteix al llarg de l'obra.

Una altra observació del mateix tipus es refereix a les línies sagnades al començament, que en la mateixa pàgina són cinc; si no m'erro, els dits sagnats responen a la necessitat de deixar un espai en blanc entre una anotació crítica i la següent, i si aquest espai en blanc coincideix amb un començament de línia, hom l'hi deixa. Almenys estèticament és una solució que no acaba de convèncer, despista el lector no iniciat, i per això crec que segueix essent preferible la solució del número de la línia per a totes les anotacions que l'afecten combinada amb la línia vertical (!) entre dues unitats d'aparat crític de la mateixa línia, ni que només fos perquè diu amb claredat quan s'acaba una observació crítica i en comença una altra.

La *Disputatio fidei et intellectus* omple unes pàgines que em costa de no qualificar d'extraordinàries; deixem-ho en què són realment interessants. Ara que, gràcies a Vincent Serverat, coneixem aquelles crítiques no gaire velades de Gulielmus de Sequavilla a Ramon Llull, podem pensar que aquestes o d'altres de semblants obligaren el nostre a respondre i a deixar les coses en el seu lloc. La tesi de fons, deixatada en un gènere literari que tan aviat és qualificat de 'dialogus' (224, lín. 11) com de 'controversia' (239, línia 423) i oficialment de 'disputatio', és diàfana: Llull hi defensa: 1) que el problema de les relacions fe-ciència s'ha de concretar i que ell ho fa

d'aquesta manera: «...credere Deum esse trinum et unum et ea quae pertinent ad divinam trinitatem, magis est difficile quam credere unum Deum tantum et non trinum» (239, líns. 410-412); 2) i que en els seus plantejaments no entra la contraposició entre coneixement per fe i coneixement per demostració racional, ans la col·laboració o compenetració entre les dues vies d'accés al diví, sempre, de més a més, comptant amb la intervenció de la divina gràcia. Que després aquestes tesis siguin revestides de formes dialèctiques d'aparent contraposició, que al final les coses restin esperant una darrera paraula i que la figura que l'hauria de dir sigui un ermità, tot això pertany al camp de l'acompanyament que ajuda a dramatitzar un nucli doctrinal que en la història del lul·lisme ha estat dramàtic, tant si fou desfigurat intencionadament com si no.

Dissortadament, la lectura ha topat amb grafies llatines que fan palesa la manca d'un darrer repàs, com és ara ,apereri' per ,aperiri', ja al començament del text (224, lín. 4), ,aprobari' per ,aprobari' (224, lín. 9) o ,se' per ,sed' (239/425); en els dos primers casos l'aparat crític dóna per suposada la grafia correcta i en el terç resultaria que cap de les tretze còpies manuscrites i de les dues edicions anteriors no donaria la grafia correcta, car no és assenyalada cap variant al dit ,se' (puc afirmar, en canvi, que almenys el Vat. lat. 9344 (= V), f. 113r, línia 8 del final de la pàgina, presenta la grafia correcta). L',ipsam' de 238/371 és falta per partida doble, sobretot tenint en compte que no hi ha cap indicació d'aparat crític per a tota la línia 371, de la qual forma part, cosa que deu voler dir que tots els manuscrits i les edicions tenen ,ipsam': és falta de transcripció, car almenys en el Vat. lat. 9344, la grafia és ,ipm' amb línia horitzontal d'abreviatura, grafia que, segons A. Cappelli, significa ,ipsum'; i és falta de concordança llatina, car el substantiu representat ací pel nostre pronom és ,meritum' de la línia anterior i, doncs, anant ací en acusatiu singular, certament no femení, ha de fer ,ipsum'.

El crític resta amb el dubte de si les puntuacions del text són satisfactòries. Ja les primeres línies en donen una mostra: «Cum illa rudium eruditio... et perfectio prouectorum huius rei gratia...» (224, líns. 6-7); «cum illa rudium...» fins a «prouectorum» és causal del text de les dues línies anteriors, i per tant la línia 5 hauria d'acabar amb coma i la 6 hauria de començar amb minúscula «ueritatis, cum... prouectorum»; acabada ací la causal, que doncs ha de portar o punt o punt i coma (ara no hi ha res), comença un altre raonament amb «huius (o Huius) rei gratia...». A 257, lín. 217, llegim: «est ordinabile. Ab eo», quan les dues darreres paraules són l'agent de les dues primeres: «est ordinabile ab eo quod faciat se intelligere...». A 258, líns. 230-231, el raonament de la intel·ligència hauria resultat més clar puntuat així: «Non est intelligendum quod dicam: ,Deum intelligere in hoc mundo absque aenignate esse possibile'. Són només unes mostres, no pas les úniques detectables.

L'aparat crític presenta una situació, que posa un considerable problema: la situació és la d'atribuir a l'esmentat manuscrit (el V) frases senceres, que el lector no avisat pot considerar afegits textuals a la nostra *Disputatio...* (vegeu, per exemple, en la pàgina 237, les notes d'aparat crític a les línies 339, 352, i 366); és de doldre que el possible lector no sigui informat de la naturalesa d'aquests afegits de V: car no són modificacions textuals, ans rúbriques posades pel compilador i editor d'aquell volum (i d'algun altre de la mateixa Biblioteca Vaticana), cosa que no he sabut veure assenyalada enlloc de l'edició, és a dir, que es tracti de rúbriques (cf. 218). I potser no m'enganyo pensant que ni tan sols l'editor no s'ha adonat que es tractava de rúbriques, perquè en aquest cas ha treballat (o: ha treballat només) a base de microfilm o de mitjà semblant: i el problema és justament aquest: és honest, sense accés directe als manuscrits, o almenys sense un accés que permeti de saber què és allò que hom té davant els ulls, de dir que hom ofereix una edició crítica? Les preteses descripcions del Vat. lat. 9344, han assenyalat que el compilador-editor del volum hi ha afegit tals rúbriques? I si no ho fan, quin sentit té entestar-se a dir-ne, pomposament, ,descripcions', com en la pàgina XX?

Tampoc no es veu una posició unitària entorn a un possible, encara que mínim, aparat de fonts, car mentre per a la cèlebre frase «fides non habet meritum, cui humana ratio praebet experimentum» (227, lín. 43) és indicat el llibre corresponent de sant Gregori el Gran, per a una no menys cèlebre, com és «omnes homines naturaliter scire desiderant...» (236, lín. 315) no és indicat Aristòtil i la seva *Metafísica*, de la traducció llatina de la qual constitueix l'incipit.

Un petit detall: Llull usa el mot ,bulbulcus' (235, lín. 294), que no feia gaire també havia emprat Arnau de Vilanova en l'*Apologia...* publicada en aquest volum (lín. 164). Essent aquesta una

paraula no massa utilitzada, el fet de trobar-la en dos escrits gairebé contemporanis, permet de preguntar-se si els respectius autors no s'espaven, ja que entre ells dos ni la confiança ni la respectiva valoració no sembla haver estat excessiva.

No cal dir, però, que el sentit de conjunt preval sobre el detalls escadussers. Per això, de cor, remerciem una vegada més el Raimundus Lullus Institut de Freiburg im Breisgau per la regularitat en la publicació de les «Raimundi Lulli Opera latina» i pel treball que cada edició comporta (en aquesta, l'aparat crític de la *Logica nova* n'és prova més que eloqüent) i desitgem per als volums vinents que no sigui tan fàcil de trobar-hi (en general, petits) defectes.

Josep Perarnau

Arnaldi de VILLANOVA, *Regimen Almarie (Regimen castra sequentium) (Opera medica omnia, X/2)*.

Edidit Michael McVAUGH et praefatione et commentariis catalanis anglicisque et documentis instruxerunt Lluís CIFUENTES et Michael R. McVAUGH, Barcelona, Fundació Noguera i Universitat de Barcelona 1998, 232 pp.

La medicina militar y, en general, las prácticas sanitarias que se han llevado a cabo en tiempo de guerra, no han sido un terreno frecuentado por la moderna historiografía medieval. Podemos, pues, felicitarnos doblemente por este nuevo volumen de las *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia* (AVOMO). De un lado, presenta la edición crítica de un inusual régimen de salud compuesto en latín por Arnau de Vilanova, y de otro un amplio estudio dedicado a analizar la infraestructura sanitaria -material y humana- desarrollada ante y durante la campaña militar llevada a cabo por la Corona catalanoaragonesa contra Almería entre 1309 y 1310.

Medievalistas e historiadores de la medicina están sin duda familiarizados con el *Regimen sanitatis ad inclitum regem Aragonum* escrito por Arnau de Vilanova para el rey Jaume II de Aragón. Sin embargo, no fue éste el único tratado de este género que Arnau dedicó al monarca, siendo mucho menos conocido el que los editores de las AVOMO han acordado en llamar *Regimen Almariae*. Mucho más breve que el anterior, y con una estructura apresurada, que sólo recuerda ligeramente la distribución habitual de los 'regimina', el *Regimen Almariae* fue muy probablemente compuesto para aconsejar al rey Jaume II durante la campaña militar de Almería (1309-1310) en asuntos de salud personal y, en general, del cuidado de sus tropas. El tema de los aires o de las aguas tiene una gran importancia en este tratado, al igual que las consideraciones prácticas sobre medicinas para tratar a los heridos o prevenir la peste.

La introducción, que amplía el estudio publicado en «Viator» en 1992, analiza con detalle las circunstancias que llevaron a la composición de este breve tratado, enmarcándolo dentro de las conflictivas relaciones que Arnau de Vilanova sostuvo con distintos miembros del orden político y religioso de la Europa del siglo XIV.

Independientemente de que las recomendaciones de Arnau llegasen a tiempo o fueran de algún interés para el monarca, Cifuentes y McVaugh toman como 'case-study' la campaña de Almería para ofrecernos el análisis más completo con el que contamos en la actualidad sobre las especiales circunstancias que una expedición militar plantea en términos sanitarios. El formidable trabajo de archivo realizado ha puesto de manifiesto una compleja red de profesionales -físicos, cirujanos, apotecarios, barberos y menescales- al servicio de los problemas de salud y enfermedad de tropas y animales. Expectativas profesionales, posibilidades de aprendizaje, formas de contrato y pago, o detalles sobre práctica concreta con referencias a, por ejemplo, la imposibilidad de llevar a cabo un tratamiento determinado en campaña y la recomendación de tratar al paciente, son algunos de los mimbres narrativos con los que Cifuentes y McVaugh construyen la introducción.

Al rigor de este análisis se suma la feliz idea de editar setenta documentos procedentes de distintos archivos de los reinos y tierras de la Corona catalano-aragonesa, que contienen noticias sobre estos profesionales y la campaña almeriense. Esta novedad complementa una edición crítica rigurosa del texto latino de Arnau. Los índices (*Nominum* y *Verborum*) son de una gran utilidad, permitiendo, entre otros extremos, el seguimiento de una rica variedad de profesionales, que ra-

ramente aparecerían en los libros de historia. Es de destacar en este sentido la flexibilidad y amplitud de miras de la colección donde se enmarca este volumen, demostrando, una vez más, lo artificial que resulta separar historia intelectual de historia social cuando se trabaja en proyectos de investigación serios.

Fernando Salmón

Michela PEREIRA, Barbara SPAGGIARI, *Il «Testamentum» alchemico attribuito a Raimondo Lullo. Edizione del testo latino e catalano dal manoscritto Oxford, Corpus Christi College, 244* (Millenio Medievale, 14. Testi, 6), Tavernuzze (Firenze), Edizioni del Galluzzo 1999, CLXIV i 632 pp.

In the last ten years or so, our understanding of medieval alchemical literature has suddenly become far more solidly grounded historically, and one of the individuals most responsible for that has been Michela Pereira. In a 1992 study of the pseudo-Lullian *Testamentum* she determined that it had actually been composed in England in 1332, sixteen years after Lull's death, and she has now expanded that investigation into this remarkable study of the work and of its anonymous author, the 'Magister Testamenti'. The core of this volume is an edition of the Latin text of the *Testamentum* and an accompanying Catalan version, also prepared in the fourteenth century, as the two occur together in Ms Oxford, Corpus Christi College 244. She has been able to develop a compelling argument that the Latin is the original text and that its author, evidently a physician-chemist attached to the English court, may well have subsequently prepared its Catalan version: an analysis carried out by Barbara Spaggiari establishes its affinity with Mallorcan word forms, and Pereira points out that if the Magister Testamenti were himself Mallorcan, this would be consistent with certain features of the cultural life of the Kingdom under Sanç. Latin text and Catalan translation did not circulate together; as she reconstructs the history of the work, a copy of the Latin was on the continent by 1350, as well as its translation into Catalan (and French). When the Catalan version came into the hands of the English alchemist John Kirkeby in 1455, he supposed that the Catalan was the original, not the Latin, and used it to revise the Latin as he found it in an English manuscript (very possibly the author's own copy prepared over a century before). Only now has Pereira sorted out the true situation.

The text of the *Testamentum* is of great importance, not only as a specimen of fourteenth-century Catalan prose, but in its own right. Pereira has established that its author organized it in three sections — a *Theorica*, a *Practica*, and a *Liber mercuriorum* — which happen never before to have been published together as a whole. She points out that the theoretical introduction is of particular interest, because the Magister Testamenti here tried to integrate alchemical theory into the medical and natural philosophical system of the universities. It was perhaps the last moment in the Middle Ages at which such an attempt was thinkable: John XXII's condemnation in 1317 of alchemists (in *Spondent quas non exhibent*) was only the decisive blow in the early fourteenth-century reaction against alchemy that prevented its naturalization within academic studies. Later medieval alchemy would thus tend to obscurity and allusive imagery, but the Magister was still trying to communicate in plain language, made opaque only by the difficulty of the subject-matter.

Pereira argues persuasively that the sophistication and specialized terminology of his treatment establishes the author of the *Testamentum* as an academically trained physician, for it describes an alchemy that does not merely transmute metals but yields a perfect medicine of the sort Roger Bacon had dreamed of, an elixir capable of extending the span of life. She suggests that the Magister may have been a product of Montpellier (consistent with the hypothesis of his Mallorcan origin), and she has actually been able to identify one passage in part 3 on the *Testamentum* as verbally identical with one in Arnau de Vilanova's *Aphorismi de gradibus*, itself composed at Montpellier in the 1290s (a further proof, it might be noted, that the *Testamentum* was first composed in Latin). Other references could be adduced to reinforce her conclusion: the Magister's

adaptation of the medical concept of the ,humidum radicale' to alchemical reasoning throughout the *Testamentum*, on his knowledgeable use of ,colligare' in its medico-philosophical sense (8, 70, 296; cf. *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, vol. 3, Barcelona 1985, 81). All these subjects can be found in Montpellier's discourse c. 1300 and are indeed discussed by Arnau de Vilanova. Most striking in this respect is the Magister's claim to have composed an earlier work, *De intentione alkymistarum*, in which he had appealed to the learned medical doctrine of a neutral state between health and illness (see esp. 302, where a knowledge of the philosophical background is clear), for it can only have been written in imitation of (or in homage to) Arnau de Villanova's, *De intentione medicorum*, which forty years before had discussed the concept of ,neutralitas' in identical language (cf. *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, vol. 5. 1, Barcelona, 2000, 48-55). Even in his anonymity, therefore, the Magister Testamenti stands revealed in this splendid edition as a distinctive and creative mind out of a vigorous scholastic tradition.

Michael McVaugh

Joan Rafael RAMOS ALFAJARÍN, Ésser, estar i haver-hi en català antic. *Estudi sintàctic i contrastiu*. Pròleg de Joan SOLÀ (Biblioteca Sanchis Guarnier, 51), València i Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2000, 448 pp.

No hi ha dubte que la distribució dels verbs ,ser' (o ,ésser') i ,estar' és un dels punts conflictius de la normativa del català plantejats després de Pompeu Fabra i per això s'han anat elaborant diversos estudis, des de diverses sensibilitats, sobre la qüestió. De fet, entre els estudiosos es dibuixen dues grans tendències: una és la d'intentar salvar la genuïnitat, observant el català antic i els usos que, enllaçant amb aquella època, més o menys han arribat fins a nosaltres (val a dir que, dins aquesta tendència, s'han produït algunes exageracions per part de certs autors; però també hi ha qui mostra una actitud ben equilibrada); l'altra tendència és acceptar per principi les innovacions, encara que ens apartin de la tradició, i minimitzar la interferència de la llengua veïna, el castellà. Doncs bé, als estudis existents, ara s'hi ha afegit el de Joan Rafael Ramos, professor de la Universitat de València, estudi que té el mèrit d'haver analitzat a fons un determinat corpus antic i d'haver afegit als dos verbs esmentats un tercer: ,haver-hi' (diguem entre parèntesis que també s'hi hauria pogut afegir el verb ,anar'). Ramos, doncs, ens ofereix moltes dades, molta metodologia, moltes estadístiques, molta anàlisi, i li hem d'agrair el gran esforç. Però també hem de dir que, al nostre entendre, duu massa enllà aqueixa seva anàlisi, no sempre reeixida, amb una casuística tan complexa que el lector s'hi perd. Hom hauria preferit una metodologia més simple, que no perdés mai de vista les grans línies que juguen en la qüestió. Per altra banda, si bé la intenció del professor Ramos, naturalment, és fer un treball objectiu, en realitat també ell es troba condicionat per una sèrie de circumstàncies que fan que s'arregleri en una d'aquelles grans tendències que dèiem; concretament, en la segona.

Podríem remarcar una sèrie d'encerts de l'obra que recensionem; però, amb vista a l'avanç de la ciència, segurament serà més útil que n'assenyalem algunes mancances (de fet, etimològicament ,recensió' es relaciona amb ,censura'). Amb esperit de diàleg constructiu, doncs, a fi d'il·lustrar els lectors i perquè, si vol, l'autor pugui millorar la seva obra (o almenys contrastar-la amb altres punts de vista), anotarem una sèrie de defectes de contingut i d'expressió que hem anat trobant bo i llegint el volum.

Pel que fa a qüestions de contingut o doctrina, ens limitem a observar dues coses: no ens conuenç gens l'afirmació (56, cinquè paràgraf) que els estats siguin metàfores d'un espai; semblantment, les afirmacions dels dos primers paràgrafs de la pàgina 59. També és llàstima que l'autor no tingui en compte que el verb ,estar', en el català antic, a vegades reflecteix el verb llatí ,exstare' (tal com el qui signa explica dins el seu manual *Català complet* / 2, 200, nota 1); si no se sap això, s'han de fer interpretacions que no lliguen.

Pel que fa a l'expressió o redacció, donarem una llista de les errates que hem detectat en l'obra i assenyalarem altres coses més o menys discutibles.

Heus ací, per ordre d'aparició, la llista de les errates o badades: (45, línia 18) «es concebem» per «es concebem»; (70, l. 4 d'última) «ablatiu» per «locatiu»; (115, l. 12) «tipus de expressions» per «tipus d'expressions»; (120, nota 14, l. 5) «§ 1.2.1.1» per «§ 1.2.1»; (149, exemple 26d) «A Déu cové honradament» per «A Déu cové honrament»; (163, ex. 61b) «a bon àrbitre» per «a bon arbitre» (potser ací l'errata és de la font; en tal cas caldria posar-hi un ,sic'); (171, ll. -8-7) «no és tant evident» per «no és tan evident»; (205, ex. 41b) «tota la seu benaventurança» per «tota la seua benaventurança»; (208, ex. 49b) «inimicícida» per «inimicícia»; (211, ex. 60) «après loch temps» per «après poch temps»; (223, l. 20) «a finals dels segle» per «a finals del segle»; (250, ex. 5a) «esfoçadament» per «esforçadament»; (260, l. 11) «amb el adjectius» per «amb els adjectius»; (261, ex. 29b) «sinó fos» per «si no fos»; (269, ex. 50) «,usque a'» per «,usque ad'» (la in-correcció és de la font; caldria haver-hi posat ,sic'); (271, ex. 52b) «Per tal que ningú que pens que» per «Per tal que ningú no pens que»; (271, ex. 53a) «que.ls dits sien exercitats» per «que.ls dits fills sien exercitats»; (271, l. -2) «,vagorós'» per «,vagarós'»; (273, ex. 55c) «e arpés» per «e après»; (274, l. 5) «En els cas» per «En el cas»; (283, ex. 80c) «tenie una orella» per «tenia una ovella»; (288, l. -6) «,vagorós'» per «,vagarós'»; (292, l. 24) «posem de manifest» per «posen de manifest»; (307, l. -2) «pot clar» per «poc clar»; (313, nota) text sense justificar tipogràficament; (359, ex. 8) «a bon àrbitre» per «a bon arbitre»; (362, nota, l. 8) «si stanno» per «ci stanno»; (379, l. -9) «(4a)» per «(4)».

Quant a les coses més o menys discutibles, veurem, separadament, les sistemàtiques i les puntuals.

L'opció discutible que va apareixent al llarg de l'obra i que ens ha fet més mal efecte és la supressió del guionet en els adjectius coordinats. Ja sabem que això és fruit de les noves normes sobre l'ús del guionet establertes per la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans l'any 1996; però, ben mirat, és una aplicació exagerada —en què molts, lamentablement, cauen— d'una norma que pretenia una altra cosa i que, això sí, va ser mal formulada. Caldria, doncs, per part dels usuaris de la llengua, un esperit de discerniment, en espera que l'autoritat acadèmica rectificiqui o puntualitzi (i desitjaríem que ho fes aviat). Perquè, en aquest cas, si el català vol ser una llengua de cultura ha d'escriure els adjectius coordinats amb guionet, com fan totes les llengües de cultura i com també s'havia fet sempre en la nostra. A continuació donem la llista dels compostos d'aquest tipus que hem trobat en el llibre que recensionem, per ordre alfabètic i amb la forma aglutinada (que és tal com hi han aparegut); el lector tindrà el bon gust de posar-hi mentalment els guionets que hi falten: «anglogermàniques» (374); «espaciodimensionals» (93, 107, 108, 118, 119, 153, 164) i «espaciodimensionals» (165); «espaciotemporal» (93, 118, 119, 160, 164, 267) i «espaciotemporals» (93, 107, 165); «estadísticocontrastiu» (242) i «estadísticocontrastiva» (121, 135, 166, 183, 222, 288, 307, 322, 332); «físicopsíquic» (190, 191, 192, 195, 202, 219, 222, 260, 274, 285, 286, 289, 293, 294, 298, 299, 301) i «físicopsíquics» (225, 249, 260, 272, 298, 299); «juridicoadministratiu» (117) i «juridicoadministratives» (216); «lexico-pragmàtiques» (341) i «lexicopragmàtics» (418); «lexicosintàctiques» (361); «normativodescriptius» (25), «normativodescriptiu» (25) i «normativodescriptives» (25); «pragmaticodiscursiu» (29, 62, 344), «pragmaticodiscursives» (138) i «pragmaticodiscursius» (405); «semanticoformals» (34) i «semanticoformal» (367); «sintacticopragmàtiques» (111); «sintacticosemàntica» (248, 264, 407) i «sintacticosemàntiques» (421); «teoricodescriptius» (25).

Semblant al cas anterior és la supressió del guionet després de determinats prefixos, supressió també establerta per l'acadèmia però que té l'inconvenient de confondre prefixos tònics amb prefixos àtons. Per sort, aquest cas, en el llibre que comentem, es repeteix menys. Heus ací els exemples, amb l'escriptura soldada amb què apareixen en el llibre (i que, tanmateix, valdria més de resoldre amb guionet): «proforma» (208, 212, 263, 264, 278, 287, 289), «preverbal» (311, 361).

Una altra opció sistemàtica al llarg del llibre és l'ús exclusiu de la preposició ,per' davant infinitiu, ús que apareix més estrany quan el practica un autor valencià, ja que, com és sabut, en terres valencianes és ben normal, àdhuc en el llenguatge parlat, l'ús de la preposició composta ,per a' en una sèrie de casos. I tal opció és encara més sorprenent en un llibre que té com a subtítol «es-

tudi sintàctic i contrastiu». En efecte, la bona sintaxi demana la distinció entre ,per' i ,per a', preposicions que sovint (no sempre, és clar) contrasten.

També ens ha sorprès desagradablement l'ús constant que l'autor fa de la combinació cacofònica, d'introducció recent, «no només», combinació que ha estat desaconsellada per bons tractadistes. Malauradament, l'autor la fa servir sistemàticament, sense que mai apareguin les formes genuïnes corresponents (,no solament', ,no sols', ,no tan sols', ,no únicament').

Pel que fa a la puntuació, anotem tot seguit els defectes que hi hem trobat (o, almenys, les opcions que nosaltres no compartim): (86, l. -4) hi falta coma després de «Ara»; (98, l. 16) hi sobra la coma després de «Però»; (133, l. -11) hi sobra la coma després de «Així»; (173, l. 7) hi sobra la coma després de «L'excepció»; (173, l. 12) hi sobra la coma després de «Els únics casos»; (173, l. -4) hi sobra la coma després de «La resta dels usos»; (214, l. 15) hi sobra la coma després de «casos»; (236, l. -11) hi falta coma després de «més conservadores»; (251, l. -6) hi sobra la coma després de «A aquest fenomen»; (287, l. 23) hi sobra la coma després de «Però»; (288, l. 10) hi sobra la coma després de «el verb ,ésser'»; (289, l. 10) hi sobra la coma després de «d'atribut»; (320, l. 14) hi sobra la coma després de «,ésser' i ,estar'»; (367, nota 1, l. 3) hi sobra la coma després de «inclosos»; (378, l. 2) hi sobra la coma després de «verbal»; (402, l. 16) hi sobra la coma després de «selecció verbal»; (421, l. -7) hi sobra la coma després de «Aquest verb, que».

Finalment, com a coses puntuals que, al nostre entendre, són defectuoses i que caldria corregir, podem dreçar la següent llista: (44, línia 7) «Canvis socials i culturals ... pot fer que» per «Canvis socials i culturals ... poden fer que»; (50, l. 19) «Un tipus de construcció és menys marcada quan» per «Un tipus de construcció és menys marcat quan»; (87, l. 14) «tots dos elements» per «aquests dos elements»; (89, l. 5) «Com tindrem l'ocasió de veure» per «Com tindrem ocasió de veure»; (98, l. -4) «A l'igual que» per «Igual que»; (113, l. 2) «No és un ús gaire usual» per «No és un ús gaire freqüent»; (123, ll. 18-19) «no sembla haver-hi mostres d'una permanència o, si més no, són ambigus» per «no sembla haver-hi mostres d'una permanència o que, si més no, són ambigus»; (148, l. -9) «un altre dels verbs capaç» per «un altre dels verbs capaços»; (180, l. 12) «en els tres verbs» per «en tots tres verbs»; (214, l. -2) «diferent al» per «diferent del»; (218, l. -6) «entre totes dues» per «entre aquestes dues»; (246, l. 2) «entre tots dos» per «entre aquests dos»; (253, nota 8, l. -2) «ens hem referit» per «ens hi hem referit»; (254, l. 14) «podem trobar-nos encara» per «podem trobar encara»; (255, l. -13) «novedós» per «innovador»; (270, l. 10) «amb o sense clític explícit» per «amb clític explícit o sense»; (274, l. -5-4) «amb o sense possibilitats pronominals» per «amb possibilitats pronominals o sense»; (276, nota 27, l. 1) «diferent a la nostra» per «diferent de la nostra»; (284, ll. 1-2) «pot intervenir la modalitat» per «pot intervenir-hi la modalitat»; (285, l. -13) «que intervé» per «que hi intervé»; (287, l. -4-3) «o, el que és igual» per «o, cosa que és igual»; (292, ll. 17-18) «es veuen implicats» per «s'hi veuen implicats»; (294, l. -12) «amb forma participial» per «en forma participial»; (298, l. 11) «coincidir en atributs» per «coincidir amb atributs»; (320, l. 21) «en els tres verbs» per «en tots tres verbs»; (330, l. 13) «de les quals ,haver(-hi)' n'és un representant» per «de les quals ,haver(-hi)' és un representant»; (353, l. 9) s'hi hauria de suprimir el castellanisme «junt a»; (411, nota 3, l. 6) «entre tots dos verbs» per «entre aquests dos verbs»; (418, l. 21) «no només intervé un únic factor» per «no hi intervé un únic factor».

Hem deixat per a aquest darrer paràgraf dos casos més: (51, l. 7) «Relacionat amb aquest fenomen està el denominat canvi de marcatge» per «Relacionat amb aquest fenomen hi ha el denominat canvi de marcatge»; (209, nota 23) «relacionades amb aquestes estan» per «relacionades amb aquestes hi ha». Aquests dos casos, en què l'autor emprà el verb ,estar' en lloc del verb ,haver-hi', apareixen, almenys a les orelles dels parlants tradicionals del català central, com a clarament castellanitzants, cosa que demostra el que dèiem al principi: que l'autor ha fet el seu estudi, per altra banda important, des d'una sensibilitat procliu a acceptar les innovacions i la interferència del castellà.

Francisco Maria GIMENO BLAY, *Escribir, leer y reinar. La experiencia gráfico-textual de Pedro IV el Ceremonioso (1337-1378)*, dins «Scrittura e Civiltà», XXII (1998), 119-233.

La recerca d'autògrafs sembla tema de moda. En el cas de l'autor, la seva familiaritat amb la documentació arxivística de «Pere terç, rey d'Aragó» (aquest és el títol amb què ell mateix s'autodefinia: 121), el fa admirar no sols com a monarca 'modern', per al qual l'escriptura hauria estat peça clau en l'esforç de centralització administrativa, ans encara com a partícip en la redacció de la *Crònica* i com a autor de les proposicions a Corts i àdhuc de qualche cobla (121).

A partir d'aquesta impressió general, l'autor repassa diacrònicament els escrits autògrafs del rei, començant per la signatura oficial de ‚rex Petrus‘, que es mantindria inalterada durant cinquanta-un anys (221-232: llista d'aquestes signatures conservades en documents dels anys 1344-1386), i que l'autor defineix com a ‚minúscula cancelleresca‘ (122) i elegant, comparable a l'emprada en obres de literatura catalana contemporània (123 i notes 12-13, amb indicació de manuscrits) i amb tendència a incorporar formes italianes (125). A continuació, relacionades amb la pregunta d'on aprengué tal cal·ligrafia, l'autor aplega les escasses dades relatives a la formació escolar del Cerimoniós (126-130), en la qual consta que utilitzà l'*Alexandreis* de Gauthier de Châtillon, el *Doctrinale* de l'Alexandre de Villedieu i el *Tobias* de Matthieu de Vendôme, o llibres d'altres gramàtics contemporanis (129-132).

Ja rei, el 1336 començà d'intervenir en la producció documental de cancelleria amb la novetat de la signatura reial autògrafa, tal com ja sabem, escrita amb aquella lletra que gairebé dos segles més tard deixà admirar l'arxiver reial Pere Miquel Carbonell, qui el definí «bell escriptor» (133-148: amb particular atenció a l'acte de la signatura dels documents, als «escrits de nostra mà», i a les raons i significat de l'autografia). L'apartat següent exposa la intervenció del Cerimoniós en controlar des del primer moment l'elaboració documental realitzada per altres, tal com permeten de veure els seus registres de cancelleria, de vegades fins i tot dictant paraula per paraula o elaborant esborranys o corregint una primera redacció en llatí o en català (cada vegada menys en aragonès), sempre d'acord amb la normativa establerta en les *Ordinacions de casa i cort* (149-157).

Aquestes ens condueixen a la política de la conservació de la memòria escrita, que el Cerimoniós volia total, ràpida i ordenada dins l'Arxiu Reial unitari per a tots els seus regnes i terres, ja que li calia informar-se de tots els extrems possibles abans de prendre decisions (162) i així, el 1363 hom encetava un *Liber inventarii monumentorum regii archivi Barchinone* (163); ja abans, el 1346, el rei havia delimitada la responsabilitat de l'arxiver en la conservació, custòdia i ordenació dels documents (164-166); i el 1384 arribarien les primeres ordinacions específiques per a l'Arxiu Reial de Barcelona (166-167).

Acceptat el principi que l'escripturació forma part d'un govern coherent, se'n pot presentar la necessitat en qualsevol moment i lloc, cosa que de fet confirmen els documents reials (168-173), encara que els llocs normals haurien estat la cancelleria i l'estudi del Palau de Barcelona (174-177). I així desemboquem en els escrits de més volada: les *Ordinacions de casa i cort*, les *Proposicions en cort* i la *Crònica*. El text de les *Ordinacions* editat en el CODOIN es basa en una còpia treta el 1783, ACA, *Canc., reg.* 1529, en ésser complerta la Real Orden de transmetre l'original a Madrid (180-181), després perdut. Redescobert l'original a la biblioteca de la Facultat de Dret de València per Marià Peset i Reig, l'autor, que n'ha reempra l'edició crítica, aturada per la mort de Josep Trenchs i Òdena, dóna un primer resultat del seu treball en les pàgines 181-189: en la primera redacció, ara valenciana, són constatables tres mans, les dues primeres sembla de Mateu Adrià i de Guillem Pons, la tercera no identificada, si no és la del rei, ja assenyalada per Pere Miquel Carbonell, i de la qual són reportades ací set mostres, tretes de la part de les *Ordinacions* traduïda de les *Leges Palatinae* de Jaume III de Mallorca (182-185), i dues de les *Ordinacions per a la coronació reial*, afegides a Barcelona (186, nota 267); consta que d'aquest exemplar corregit en fou transcrit el text definitiu (189).

Les sis proposicions per a les corts entre el 1363 i el 1383 han d'ésser llegides en el marc d'una solemnitat protocolària que necessita crear consens, com sabem de la del 1347 a San Salvador de Saragossa (191-192). L'estructura de les conservades s'assembla a la del pròleg de la *Crònica*, imita el sermó medieval (192-193), i almenys d'algunes el rei en seria tant autor intel·lectual

com material (195), per exemple, de la de Sant Mateu, transmesa per la còpia de l'ACA, *Canc.*, reg. 1529, que conserva les modificacions autògrafes (195-196).

El darrer graó en l'intent de fer arribar al futur la realitat passada incidint en la política de la Casa de Barcelona fou la *Crònica*, en la qual, a l'acumulació documental s'afegia la seva personal visió unitària (197). La idea ja havia despuntat el 1349 i altra vegada el 1355 (198), car volia integrar la seva aportació als «grans fets qui són entrevenguts en nostra casa» (199; 203; 206), «grans fets» que només s'atribueix si són notarialment autèntics (200). Tres lletres datades entre el 1371 i el 1375 contenen indicacions per a l'elaboració de la *Crònica* (201-202): s'havia de limitar als seus fets, ordenats «per jornades» o de forma cronològica, i aplegats en «quiers» per als capítols; amb una pedra de toc: els llibres d'escrivà de ració (203-204). La *Crònica* hauria estat el producte d'un taller d'escriptura treballant sota la directa supervisió del rei, igual com en el cas de les *Ordinacions* (205).

L'estudi és completat amb onze reproduccions fotogràfiques en sis làmines entre les pàgines 168 i 169; i amb un apèndix que conté presentació i reproducció de tretze textos autògrafs (207-221), el darrer dels quals en *Post Scriptum* (233); destaca la proposició de Sant Mateu contra Mariano d'Arborea, transcrita sencera (212-218).

* * *

Encara que quatre anys enrere algunes de les pàgines d'ATCA foren dedicades a autògrafs de Nicolau Eimeric (XVI (1997), 59-68), aquests no hi foren estudiats des de perspectives paleogràfiques i, almenys en aquest sentit, el treball del professor i amic Gimeno Blay constitueix alhora una aportació i una novetat que li ha d'ésser cordialment agraïda; i el fet que hagi estat publicada en una col·lecció com la de «Scrittura e Civiltà», si, d'una banda justificaria la queixa de qui hagués preferit la seva edició a València o a Barcelona, de l'altra qui coneix com són d'instintivament previnguts els italians a reconèixer validesa a les aportacions estrangeres, hi troba una raó complementària per a donar una sentida enhorabona a l'autor i desitjar-li que molts anys segueixi produint fruits tan saborosos, que pel mateix fet demostren d'ésser homologats no sols a Europa, sinó en el país i l'escola capdavantera en formulacions metodològiques i paleogràfiques.

I a fi que ningú no pugui pensar que les línies immediatament anteriors són escrites després de perdre el crític el sentit de la mesura, diré que no acabo de veure la raó per la qual, després de llegir repetidament en aquestes pàgines el sintagma «Pere III rey d'Aragó» (remarquem: «III rei d'Aragó», no pas: «III comte de Barcelona») (denominació que també havia de figurar en la inscripció de la biblioteca reial de Poblet, tal com el mateix autor reporta en article dedicat al tema i resumit en la següent secció de Notícies bibliogràfiques, entre les del segle XIV), hom segueix parlant de «Pere IV rei d'Aragó».

És, certament, un punt materialment mínim, però històricament i àdhuc constitucionalment de la màxima importància: l'ordinal III pertanyia al Cerimoniós en virtut d'ésser l'hereu de la casa de Barcelona, detall que ell portava al moll de l'os, ja que la *Crònica* només es justificava als seus ulls com una anella més en la cadena dels «grans fets que són entrevenguts en nostra casa» (i ara subratllo jo), frase que és almenys repetida tres vegades (199, 203, 206): el pal del paller és per a ell la Casa de Barcelona i el Cerimoniós s'hi col·loca en el lloc de successió i amb el número que li correspon; i en virtut d'aquest lloc i no per cap altra raó és rei d'Aragó, car el regne d'Aragó fou donat a i és de la Casa de Barcelona.

No cal dir que poso fi a aquesta recensió bo i desitjant que tothom torni en endavant a Pere el Cerimoniós la denominació dinàstica que ell mateix es donava perquè no li'n corresponia d'altra.

Josep Perarnau

El manual de Joan de Cabreny (1385-1386). Edició a cura de M. Carme COLL I FONT, Xavier CAZENEUVE I DESCARREGA, Josep HERNANDO I DELGADO (*Acta Notariorum Cataloniae*, 9), Barcelona, Fundació Noguera 1999, 552 pp.

En aquest volum es donen alguns detalls que el fan interessant no sols des d'una perspectiva local de Vilafranca del Penedès, i per això, traient-lo de la secció de *Notícies bibliogràfiques*, li dediquem una recensió.

Comencem dient que la seva part central (19-524) consisteix en la transcripció dels instruments copiats en un manual notarial, el més antic dels conservats a l'AHC de Vilafranca del Penedès, Arxiu Notarial. I tal com és usual en la sèrie que ha acollit el volum, el text és precedit per una introducció (9-18), que dedica un parell de pàgines a recordar allò que sembla ésser conegut dels notaris de Vilafranca, dues més a aplegar notícies sobre Joan de Cabreny i dues o tres a indicar algunes de les dades més interessants d'aquest aplec.

En un moment determinat els autors dubten de si el dit Joan de Cabreny era el Notari de Vilafranca del Penedès o era només un escrivent de la notaria (14); la resposta podria haver vingut d'un planteig més global i més documentat no de la notaria, sinó de les notaries de Vilafranca; de la vinculada a Santa Maria n'era notari titular o propietari l'ardiaca de Penedès, sota el qual hi havia el vicari de l'església i sota aquest l'escrivà: aquesta és la situació dibuixada per alguns dels documents ací transcrits, com és ara el núm 64, de la pàgina 144, on hi ha referència a una acta protocolitzada «per discretum Berenguarium Alagreti, notarium publicum dicte ville auctoritate venerabilis Egidii Sanctii, archidiaconi Penitensis»: aquesta era la notaria des de sempre vinculada a la parròquia de Vilafranca.

No era aquesta la situació de Joan de Cabreny (ell es posa Johannes de Crebeyno: 149/66/6), car en un moment determinat s'autodefineix «Iohannem de Crebeyno, regia auctoritate notarium publicum per totam Cathaloniam et regentem scribaniam dicti venerabilis baiuli» (440/221/10): exercia, doncs, no pas en l'escrivania de Santa Maria, ans en la de la Cort del Batlle, de la qual no era titular, ans només ,regens'; no consta qui era el titular de l'escrivania o notaria acabada d'esmentar, o almenys no recordo haver trobat aquesta dada; en canvi, em pregunto, sense gosar donar resposta en cap sentit, si no seria aquesta l'escrivania o notaria, de la qual a començaments del segle XIV era titular aquell «frater Geraldus Petri, notarius Ville Franche», també secretari d'Arnau de Vilanova, sobre el qual hom pot trobar unes pàgines dins la «Miscel·lània a honor de Raimon Noguera», sembla desconegudes dels autors; aquesta cort del batlle es trobava en una casa propietat de Joan Pellicer, per la qual el batlle pagava seixanta sous anyals (128-129/56); d'aquesta cort o tribunal es conserva a Vilafranca (encara en el fons de la Comunitat de Preveres, ubicada al Museu del Vi?) un *Llibre de la cort del batlle Ferrer Oller*, d'entorn 1320, que hauria de constituir un punt d'honor vilafranquí l'editar-lo com més aviat millor perquè deu ésser dels més antics que es conserven als Països Catalans i perquè la riquesa de llengua i de dades és extraordinària, la darrera sobretot per a la capital del Penedès.

En parlar de ,frater Geraldus Petri' (Guerau Pere), ha comparegut Arnau de Vilanova, present a Vilafranca del Penedès en algun moment de la seva vida; i tres quarts de segle després, continuen ressonant en la documentació de la vila els cognoms que durant la primera meitat foren coneguts per llur vinculació amb el dit gran metge i espiritual: els Pere o ça Pera segueixen molt ben representats (cf. 542, columna segona), es troben Mulners i Punyeres, però en canvi, els Fusters en el volum que ens ocupa són reduïts a una sola compareixença (181/86); per contra, la presència pluralment documentada dels Muntaner (541/I), porta a preguntar-se si aquella ,Bartholomaea Montanerii', a la qual Arnau adreçà una de les seves lletres espirituals, no seria una vilafranquina, coneguda durant els dies que fou present a la vila mestre Arnau de Vilanova, assistint Pere el Gran en la darrera malaltia. Però tant o més que els cognoms, la presència viva d'Arnau a Vilafraca potser es podria rastrejar en aquella atenció als pobres que es manifesta en el testament del vilafraquí Bartomeu Carbonell, que féu «Salvatoresm Dominum Nostrum Ihesum Christum et animam suam et infirmos in dicto hospitali hospitari venientes heredes universales» (33/4-6). I no ens allunyarem gaire d'aquesta temàtica, recordant la llista de menorettes que formaven el convent de Santa Clara (354/177/2-9), o el parell de vegades en què vilafranquins demanaren d'ésser enterrats amb l'hàbit de Sant Francesc.

Hi ha un altre estrat d'aquests documents que salta per damunt l'interès local, i permet de veure la repercussió de la política reial en un lloc determinat. Així, per exemple, en una proferta per a necessitats militars, consta que l'Arbós tenia (només?) cent-trenta-nou focs (51/15/8 del final); els anys 1385-1386, ja cap al final del regnat de Pere III el Cerimoniós, continuava la situa-

ció d'indiferència en relació als dos papes del Cisma d'Occident i posava a mans del rei les quantitats que altrament anaven a cort papal; el document 213 (425-429) transcriu una llarga lletra en català d'aquella ‚cambra apostòlica reial‘.

Eren els darrers temps de la vida del Cerimoniós i la casa reial programava una gran celebració amb motiu dels cinquanta anys de regnat, cosa que donà ocasió a una nova proferta la ‚del jubileu‘, festa a la qual la vila havia de contribuir amb cinc mil sous, que no tenia i hagué de trobar per la via del censal mort (501/246); gairebé simultàniament, es preparava una intervenció militar urgent «contra cives et habitatores» de la ciutat i Camp de Tarragona amb invocació de l'usatge *Princeps namque*, a la qual intervenció eren convocades les milícies locals (474-483/235-237).

Tot i tractar-se de documentació ja de finals del segle XIV, hom troba de tant en tant dins aquests textos llatins paraules catalanes més antigues que les assenyalades com a primeres dins el DCVB: ‚vierany‘, per exemple (85/32/21; 191/90/2; 412/209/17 i 413/5; 441/8 i 444/3 del final de pàgina); ‚casalots‘ (187/88/5); ‚erreus‘ amb sentit d'eines o estris (314/155/6 del final de pàgina); ‚lou‘ amb un sentit jurídic no recollit en aquell diccionari («recto laudimio sive lou pro firmamento carte»); i encara ‚rostoble‘ (459/229/5; 461/230/9), que, segons el diccionari, hauria trigat encara vint anys a ésser trobat a Sóller. Recordem que al Penedès a darreries del selge XIV almenys els topònims continuaven ‚salant‘: Serboçar = S'Erboçar (116/50/4; 120/51/1) o Salbornar = S'Albornar (239/115/ darrera línia).

L'agraïment al qual és mereixedor tot autor de transcripcions per la feina feta, augmenta en aquest cas perquè ens proporcionen un llatí bàsicament legible, tot i que s'hi hagin esmunyit algunes faltes, sempre sobreres; p. e., a la pàgina 85 sembla que n'hi ha almenys dues: «d'en Palau, generi» < generis, car ‚d'en Palau‘ és genitiu!); i «curie Mareti» (quina mena de tribunal o cort és aquesta?); n'hi ha d'altres: 181/86/17: ‚adiucavit < adjudicavit‘; 293/46/2: ‚draperio < draperius‘; 293/46/14: ‚perito < preterito‘; 349/173/3: ‚parrochialis < parrochiali‘; 379/189/6: ‚uxoris < uxori‘; 440/15: ‚hereditas < hereditatem‘.

La darrera satisfacció per als autors (i per a la benemèrita Fundació Noguera) és el reconeixement que llur treball té molt més abast que el purament local.

Josep Perarnau

Jaume RIERA I SANS, *Retalls de la vida dels jueus, Barcelona, 1301 - Besalú, 1325* (Episodis de la Història, 326), Rafael Dalmau, Editor, Barcelona 2000, 110 p.

Per començar l'autor dóna una bona notícia: a l'ACA es van restaurant a poc a poc una sèrie de materials malmesos, entre els quals hi ha processos sencers, de manera que ben aviat aquesta sèrie de l'ACA haurà quedat del tot disponible per a la investigació. El llibre que publica Jaume Riera és un resultat directe d'aquesta obra meritòria.

L'autor hi estudia dos processos que es fan a membres de la comunitat jueva. El primer, pròpiament parlant, és una mera enquesta judicial: hom busca entre la comunitat jueva de Barcelona el possible autor d'un infanticidi. El segon és un procés obert contra Astruch Bonavid Saporita, jueu de Girona que havia residit a Besalú, acusat de parricidi.

Formen el nucli del llibre les informacions dels testimonis que declaren davant l'autoritat judicial competent. Per tal d'orientar el lector, Jaume Riera resumeix els esdeveniments que originen cadascun dels dos casos i detalla qui és l'encarregat de menar el procés: Arnau Roig, procurador fiscal comissionat per Guillem de Sant Feliu, lloctinent de batlle de Barcelona, en el primer cas, i Berenguer des Monell, jurista de Girona, en el segon.

L'autor no s'està d'advertir que els dos processos semblen més aviat expedients oberts per a poder molestar i crear dificultats a l'interior de les aljames, que no pas actuacions judicials serieres i fundades. El primer és la conseqüència d'haver trobat un infant mort i abandonat de nit al Call jueu de Barcelona, al carrer. L'enquesta no mena enlloc, perquè el fet havia estat una pura provocació: algú havia violat el cementiri jueu de Montjuic, n'havia robat un cadàver infantil i

l'havia deixat a la via pública del Call. El jutge no investigà el culpable d'aquesta acció: es dedicà a buscar un infanticida entre els jueus... endebades. El segon procés és una enquesta sobre el presumpte parricidi d'Astruch Bonavid en la persona de la seva mare, denunciat pel jueu Ferrer, alias Capdeporc, sagristà de la sinagoga dels jueus de Besalú, al cap de trenta anys del presumpte fet.

L'enquesta és més prolixa en aquest segon procés, però acaba amb el mateix resultat: no hi havia hagut crim, sinó un fals testimoni i intrigues entre els membres de la comunitat jueva. Les declaracions dels testimonis que són cridats a depositar en les dues enquestes, que l'autor resumeix citant ara i adés frases en llatí i en català dels declarants, a més del seu valor testimonial, permeten de veure i gairebé palpar aspectes de la vida quotidiana dels calls catalans a l'inici del s. XIV. Curiosament molts dels jueus que apareixen en el procés de Barcelona eren d'origen foraster, sovint ben llunyà. La sinagoga és el centre actiu de la vida religiosa i pública dels jueus, i hi acudeixen a deliberar. El procés de Barcelona documenta la forma de sepultura dels jueus a Barcelona: en una fossa, sense taüt, amb lloses col·locades sobre el cadàver sense aixafar-lo, dada coneguda per excavacions fetes a Montjuich el 1945.

Els jueus eren molt nombrosos a principis del s. XIV: en el procés de Besalú hom n'anomena 52; en el de Barcelona, 90 (en total, doncs, 142). Tenen molta mobilitat, amb parents escampats arreu. Estan ben organitzats i llur vida comunitària és intensa. La contribució monetària de cadascú al fons de la comunitat es fa en públic, és anotada en quadern o llibre i resta en poder del(s) secretari(s) de l'aljama; per sota d'una renda de 100 sous, el jueu no contribueix. Es formen a la sinagoga, on estudien l'hebreu, però amb aquests processos a la mà hom diria que els jueus entre ells parlen en romanç catalanesc. Entre els jueus hi ha afinitats de clan, de parentiu o de secta: al procés de Girona no és esmentat cap jueu de Banyoles, Peralada, Peratallada o la Bisbal. Els jueus tenen esclaus sarraïns i lloguen noies cristianes, mig criades, mig aprenents d'algun art o ofici femení (trenar vetes de seda). Són piadosos i caritatius, encara que entre ells també es barallen. Sembla que el fet de viure en jurisdiccions civils diferents (la reial o la d'una o altra senyoria) propiciava tensions i enemistat entre ells, qui sap fins a quin punt atiadades per les vicisituds de l'activitat prestamista que duïen a terme els jueus acabats. Malgrat l'acumulació de detalls assenyalats per l'autor, aquest mostra que en qüestions essencials, els jueus eren molt opacs. Les qüestions essencials són les religioses: els rabins, les escoles talmúdiques, ja no diguem la càbala. De tot això només hi ha al·lusions indirectes o molt vagues. Els cristians i els jueus constituïen dos móns essencialment comunicats, totalment extern l'un a l'altre; quan entre ells es documenta algun contacte, és per coses desagradables.

Malgrat que els processos són escrits en llatí, Jaume Riera recull alguns mots catalans fins ara no documentats ni explicats en els diccionaris històrics: ,braquejar', derivat de ,brac' (= pus, supuració); ,arrafar' (=esgarrapar?); ,truanasse' (potser un producte vegetal neutre que es col·loca en ferides infectades); ,tresfora' o ,cresfora' (malaltia mortal); i ,crox' o ,grox de vidre' (mot misteriós: quelcom que es posa en una ferida inguarible).

Al final de cada procés, Riera estableix la llista de tots els noms propis de persones, cristians i jueus per separat, que hi apareixen, llista ben útil, tant per a comparar-la amb els estudis ja publicats fins ara, com per a guiar els estudis del futur. El volum es clou amb una selecció de publicacions sobre els jueus catalans, el pes de les quals es nota latent d'un cap a l'altre d'aquest petit i modèlic llibre.

Jaume de Puig i Oliver

Carlos del VALLE RODRÍGUEZ, *La inconsistencia de los dogmas cristianos, de Crescas (Bittul 'Iqqare ba-Notsrim le-R.Hasday Crescas). Edición crítica, bilingüe* (España Judía, serie II: Autores judíos de Aragón y Cataluña. Polémica judeocristiana, 13), Madrid, Aben Ezra 2000, 390 pp.

El professor Carlos del Valle Rodríguez acaba de publicar una edició crítica d'una obra fonamental del patrimoni cultural antic del judaisme de l'antiga corona catalanoaragonesa. Es tracta d'una obra de polèmica judeocristiana escrita per rabí Hasday Cresques (c. 1340-1410) pels volts

de l'any 1398, que porta per títol *La inconsistència dels dogmes cristians*. Rabí Cresques va néixer probablement a Barcelona cap a l'any 1340. Va realitzar tota mena d'activitats a Barcelona i, pels volts de 1390, just abans de les grans persecucions contra els jueus de l'any 1391, va esdevenir rabí de Saragossa. Aquests fets dramàtics van afectar profundament la vida del judaisme de la corona catalanoaragonesa i van menar pràcticament a l'extinció de moltes d'aquelles comunitats.

L'edició que ressenyem comença amb un *Prefaci* (11-13) en què l'autor comenta la llarga història del llibre que ara ha publicat. El professor Del Valle es plany —i compartim plenament la seva queixa— de la pobresa dels fons jueus de les biblioteques públiques d'Espanya. Hi ha un oblit col·lectiu de la cultura hebrea, que és un dels elements més valuosos del patrimoni cultural de la Península. Aquest llibre és una de les peces del programa de recuperació cultural que el professor Del Valle, gairebé en solitari, ha emprès i que es concreta en la col·lecció «Espanya Judía», d'Aben Ezra Ediciones, que ell dirigeix.

Les *Abreviatures* (15-24) constitueixen un sistema de sigles clar i intel·ligent, que simplifica les referències al llarg del complex aparat de notes que complementa l'estudi introductori i la traducció castellana de l'obra de rabí Cresques.

La *Introducció* (27-96) presenta un panorama de l'atzarosa i dramàtica vida de rabí Hasday Cresques; l'autor remarca especialment l'actuació de Cresques en els avalots antijueus de l'any 1391. Tot seguit presenta l'obra literària del rabí de Barcelona-Saragossa, que consta dels textos següents: *Or Adonay* (La llum del Senyor), crítica profunda dels principis filosòfics que Maimònides havia establert en la *Guia dels perplexos*; una obra menor, *Derashat ha-Pesab* (El sermó de Pasqua); el *Sefer Eben shteiyya* (El llibre de la pedra fundacional), compost a Barcelona l'any 1378 però que sols s'ha conservat en els apunts recollits per un deixeble de Cresques; el *Bittul 'iqqare ha-Notsrim* (La inconsistència dels dogmes cristians), l'obra objecte de la present edició; i la *Iggeret el qehil-lat Avinyon* (La carta a la comunitat d'Avinyó), que narra les persecucions de l'any fatídic 1391. La darrera part d'aquesta introducció és dedicada a l'estudi concret del *Bittul* i a la consideració de les contradiccions que els estudiosos han observat entre les posicions de l'*Or Adonay* i el *Bittul*.

La traducció anotada de *La inconsistència dels dogmes cristians* (97-221) és la part central de l'obra. Cresques exposa i critica deu creences bàsiques del credo cristià: 1. El pecat original; 2. La redempció del pecat; 3. La Trinitat; 4. L'encarnació; 5. La virginitat de Maria; 6. L'eucaristia; 7. El baptisme; 8. La vinguda del Messies; 9. La llei nova; 10. Els dimonis. Cal destacar la importància i riquesa de les anotacions del professor Del Valle a la seva traducció castellana del text de Cresques. L'editor-traductor mostra uns coneixements extraordinaris de teologia cristiana i jueva, i del complex món de la polèmica judeocristiana medieval. Del Valle no deixa cap concepte per explicar i, a més, exposa les arrels i el context en què les afirmacions del rabí de Saragossa són significatives. Aquest aparat de notes constitueix una veritable enciclopèdia de la polèmica judeocristiana medieval.

L'edició crítica del text del *Bittul* (pp.223-331) es basa en 12 ms: Ms. Or 47 de la BL de Londres; Ms. Mic 2480/1; Ms. Mic 2209/2; Ms. Mic 2279/1 tots tres del Jewish Theological Seminary of America de Nova York; Ms. Warn 64 de Leiden; Ms. 79.199 del Museu Jueu d'Atenes; Ms. Montefiore 288 i Ms. Montefiore 287 de Londres; Ms. Ginsburg 46/2 de Moscou; Ms. A 207/3 de l'Institut d'Orientalisme de Sant Petersburg; Ms. ebr 530/3 de la Biblioteca Vaticana; Ms. A 207/2 de l'Institut d'Orientalisme de Sant Petersburg. Del Valle estableix l'*stemma* dels manuscrits i justifica la necessitat d'optar per una edició eclèctica: «En la transmissió del *Bittul* no se han creado versiones distintas personalizadas, como ocurre con otras obras medievales. Las variantes son de poca monta, muchas veces de carácter ortográfico o de términos alternativos. De ahí que generalmente la elección del texto no ofrece dificultad respecto a su lectura. Ninguno de los manuscritos y ninguno de los grupos de manuscritos ofrece una lectura del texto que pueda calificarse como la mejor. Por esta razón hemos preferido un texto ecléctico que ofrece la lectura con el mejor sentido (sentido coherente), generalmente la única posible.» (94). Penso que l'elecció és molt encertada. L'edició crítica és impecable amb un text hebreu de caràcters molt clars i llegibles, tal com és la norma de tota la col·lecció «Espanya Judía».

Cresques escriví aquest tractat en «la llengua del seu país» (*Bittul* 0.1). Aquest original no s'ha conservat. La versió hebrea editada va ser feta a Alcalá de Henares l'any 1451 per Yosef ben

Shem Tob (c. 1400-1460). A propòsit de la llengua original del *Bittul*, el professor Del Valle escriu: «En principio habría que pensar que lo escribió en catalán, por ser Crescas catalán y haber vivido en Cataluña casi los 50 primeros años de su vida o que lo redactó en español antiguo, que era la lengua franca de la península entendida también en Cataluña, y que era la lengua que usaban los judíos zaragozanos y que utilizaba el propio Crescas después de más de diez años de convivencia en su medio. Aunque la cuestión mientras no haya nuevos datos no tiene solución, me inclino a pensar que la lengua que utilizó Crescas fue el español antiguo, por ser la lengua de uso entre los judíos de Zaragoza, por ser la lengua franca en la península, por ser la lengua más utilizada en la polémica y afectar a un número mayor de judíos, después que los de Valencia y Catalunya habían quedado seriamente afectados por las persecuciones». (85-86).

Jo penso, però, que caldria sospesar l'afirmació del traductor sobre «la llengua del seu país». Si Cresques l'hagués escrit en aragonès, sembla que el traductor s'hi hauria referit d'una altra manera, atès que la llengua del text polèmic i la llengua que parlava ell —el castellà— eren en aquest moment molt semblants. L'expressió que emprà —«el seu país»— fa pensar més aviat que es tracta de la llengua que es parla en un «país» on es parla una llengua diferent d'Alcalá de Henares, on Yosef ben Shem Tob fa la traducció a l'hebreu. Jo m'inclino a creure que l'obra de Cresques va ser escrita en català.

L'*Apèndix* de l'obra conté la traducció castellana de diversos fragments d'altres obres de Cresques (*Or Adonay* i la *Carta a la comunitat d'Avinyó*—completa—) i d'altres autors (*Shebet Yebuda*, Yosef ben Saddiq, Abraham ben Salomón de Torruviel, *Sefer Yubasin* i Profiat Duran) que tracten de les persecucions de l'any 1391.

La *Bibliografia* (361-370), un sumari en anglès (371-373), un *Índex analític i onomàstic* (375-383) i un *índex de Fonts bíbliques* (385-387) completen l'obra, que en conjunt és modèlica per la pulcritud de l'edició.

Aquest nou llibre del professor Del Valle forma part d'un gran projecte intel·lectual que consisteix a recuperar el patrimoni cultural jueu de la Península Ibèrica, que ha estat —de manera incomprendible— oblidat i abandonat. Felicitem el Dr. Carlos del Valle per aquest treball tan pulcre que dona els elements que permeten llegir i comprendre l'obra d'un dels grans intel·lectuals jueus de la corona catalanoaragonesa, rabí Hasday Cresques.

Joan Ferrer i Costa

José Vicente NICLÓS ALBARRACÍN, *Profiat Durán. Cinco cuestiones debatidas de polémica*. Edición crítica bilingüe con anotaciones de C. del VALLE RODRÍGUEZ. Madrid: Aben Ezra Ediciones (España Judía. Serie II: Autores judíos de Cataluña. Polémica judeocristiana) 1999. 110 pàgs.

El personatge conegut com a Profiat Duran és una de les personalitats més sorprenents del judaisme català. Probablement va néixer a Perpinyà entre els anys 1340/45 i devia morir sobre l'any 1414. Fou, doncs, contemporani de Francesc Eiximenis i de Bernat Metge. El seu nom hebreu era Isaac ben Moisès ha-Leví. Signà les seves obres amb el nom d'EFOD, que deriva de les inicials hebrees del nom: «En Profiat Duran». D'aquest acrònim deriva la forma «Efodi» amb què es va fer famós en cercles cristians, quan va ser coneguda la seva gramàtica de la llengua hebraica intitulada *Má asé Efod* (L'Obra d'Efod).

Les dades sobre la seva persona són molt confuses: sembla que fou metge —alguns diuen que fins i tot va ser astròleg de Joan I—; no se sap si, arran dels avalots de 1391, va ser obligat a batejar-se, i si després va tornar al clos del judaisme. Tampoc se sap si Profiat Duran és el metge famós de Perpinyà anomenat Honorat de Bonafé, '*olim vocatus Perfeyt Duran*' (segons un document del 14 de gener de 1393). Hi ha la possibilitat que fos una sola persona que va mantenir una vida doble o bé que siguin dues persones completament distintes.

Les obres més famoses de Profiat Duran són la ja esmentada gramàtica; un comentari al *More Nebukhim* (*La Guia dels perplexos*) de Maimònides, que es pot llegir en totes les edicions corrents de

la traducció hebrea medieval d'aquesta obra del gran savi cordovès; l'obra polèmica *Kelimmat ha-goyyim* (*La vergonya dels gentils*) i la lletra satírica *Al tebí ke-abotekba* (*No siguis com els teus pares*).

Aquesta obra de J. Vicent Niclòs és presentada per un «Advertiment de l'editor de la col·lecció», Dr. Carlos del Valle, que suggerí al Dr. Niclòs la necessitat de preparar una edició crítica d'aquestes qüestions de polèmica jueva atribuïdes a Profiat Duran. La *Introducció* (15-27) de Niclòs fa un balanç crític de l'obra editada, que en hebreu té el títol de *Teshubot be-'Anshe 'Awen* (*Respostes als impius*) i que apareix en els manuscrits hebreus com a apèndix a *Kelimmat ha-goyyim*. Tot i que no es pot afirmar amb absoluta certesa l'atribució d'aquesta obra polèmica al savi jueu de Perpinyà, és molt versemblant que sigui una obra d'ell, o, a tot estirar, d'algun deixeble seu. Un estudi de Carlos del Valle inclòs com a apèndix a aquest volum aporta nous arguments per a confirmar-ne l'atribució a Efod.

Les cinc *Respostes als impius/impostors* editades per Niclòs se situen clarament en un context de polèmica amb els cristians. Els temes tractats són els següents: 1. La Torà conté promeses espirituals i no sols materials. 2. El verset del llibre dels Salmos «Que es perpetui el seu nom i creixi mentre duri el sol». (Sl 72, 17) no demostra la divinitat del Messies, tal com afirmen els cristians. 3. L'anunci de l'Emmanuel, amb els signes que l'acompanyen (Is 7, 15) i els títols que li són imposats (Is 9, 5) s'acompleixen en el rei Ezequies d'Israel. 4. El Salm 110, 1: «Oracle del Senyor al meu senyor: Seu a la meua dreta» no es pot entendre com una afirmació de la divinitat del Messies. 5. Els miracles que els evangelis diuen que Jesús va realitzar no són cap prova de la seva divinitat, ja que els profetes Elies i Eliseu també van realitzar molts de miracles, i, en canvi, no van pas ser divinitzats.

Niclòs fa una edició crítica del text a partir de dotze manuscrits del segle XVI-XVII de les biblioteques de Budapest, Moscou, Nova York i Parma. L'edició del text crític hebreu de les *Teshubot* ocupa les pàgines 65-84 i la traducció les pàgines 31-64. La traducció és l'obra d'un veritable expert en aquest tipus de textos, que comporten moltes dificultats terminològiques i, sovint, de comprensió. Cal recordar l'edició crítica de l'*Eben Boban* de Shem Tob ibn Shaprut, amb una magnífica traducció castellana realitzada pel mateix Vicent Niclòs (J. V. NICLÒS, *Shem Tob ibn Shaprut, «La Piedra de Toque»* (*Eben Boban. Una obra de controversia judeo-cristiana. Introducción, edición crítica, traducción y notas al Libro I*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Bibliotheca Hispana Biblica 16) 1997). La traducció va acompanyada de nombroses notes contextuals, a càrrec de l'editor de la col·lecció, el Dr. Carlos del Valle, que enriqueixen notablement el volum. Les notes de l'editor aporten moltíssima informació bibliogràfica i de paral·lels argumentals amb altres polemistes que van intervenir en les controvèrsies judeocristianes, tant jueus com cristians. Del Valle és certament el millor especialista contemporani en el complex món de les disputes medievals entre els defensors de la fe jueva i els de la fe cristiana.

L'obra es clou amb un estudi intítulat *La nueva obra polémica de Efodi*, signat per Carlos del Valle. L'estudi presenta l'estat de la qüestió sobre la vida i l'obra de Profiat Duran i una completíssima informació bibliogràfica sobre aquest controvertit personatge. Del Valle aporta pràcticament tota la bibliografia sobre Efod i la llista de tots els manuscrits coneguts i classificats per l'Institut de Microfilms de Manuscrits Hebreus de la Biblioteca Nacional i Universitària de Jerusalem. El treball del Dr. del Valle certament que facilitarà molt les futures recerques i edicions sobre les obres del savi jueu de Perpinyà. La segona part d'aquest treball se centra a aportar raons que permetin de confirmar l'atribució d'aquesta obra polèmica a Efod i establir-ne la datació, que ha de ser posterior a la seva obra *Kelimmat ha-goyyim*. El treball de del Valle és molt ben documentat i convincent. Crec que a partir d'aquesta edició-traducció de Vicent Niclòs i de l'erudit estudi de Carlos del Valle caldrà incloure les *Teshubot* dins del catàleg d'obres escrites per Profiat Duran.

L'obra es clou amb una traducció anglesa de l'estudi crític de Del Valle, *A new polemic work by Efodi*, un índex de fonts bíbliques i un índex analític. L'edició és molt pulcra, tant en el text hebreu com en la traducció i estudis redactats en castellà.

Josep PERARNAU I ESPELT, *Estudis i inventari de sermons de sant Vicent Ferrer*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XVIII (1999), pp. 9-812 pp.

L'any 1993, en redactar la veu *Vincentius Ferrarius* al volum IV dels *Scriptores Ordinis Praedicatorum mediæ Aevi*, iniciat per Tommaso Kaeppli, Enrico Panella presentava una primera aproximació al cens de tots els volums de sermons que fins aleshores havien estat atribuïts a sant Vicent Ferrer (vol. IV, T-Z. *Praemissis addendis et corrigendis ad volumina I-III*, Roma Istituto Storico Domenicano 1993, 458-474).

Paradoxalment, en aquell moment no s'havia fet encara l'elenc, no definitiu òbviament, de les predicacions fetes. Hi havia, però, un nombre considerable d'estudis que bastaven ells sols a descobrir la fesomia intel·lectual del seu autor. Les edicions de Rocabertí, Fages, Sanchis Sivera, per citar algunes, n'eren uns significatius testimonis, constituïen un bon començament, alhora que denunciaven les mancances cognoscitives, a les quals calia prestar atenció. Una d'important era la de fer l'elenc dels manuscrits que transmeten els sermons, així com els dels temes predicats.

Hi havia però, encara, tot un seguit d'interrogants a resoldre, a donar-los resposta, tant pel que fa al procés intel·lectual de creació del text en la fase prèvia i posterior a la 'performance', com pel que fa a la seua transmissió posterior. Afortunadament, aquesta aspiració ha esdevingut una realitat. El volum XVIII d'«Arxiu de Textos Catalans Antics», ens ofereix un conjunt d'estudis i inventari de sermons de sant Vicent Ferrer. Sembla com si fos la resposta a la necessitat sentida de posar ordre a allò que coneixem sobre la predicació del sant valencià, tot descobrint l'espai a recórrer.

El volum XVIII de l'ATCA comença amb un estudi dedicat a avaluar críticament les aportacions que els darrers cent anys s'han publicat relatives als sermons [*Cent anys d'estudis dedicats als sermons de sant Vicent Ferrer*, 9-62]. L'autor reconstrueix a través d'aquestes pàgines l'itinerari seguit pels estudis que sobre sant Vicent Ferrer d'ençà de l'activitat erudita desenvolupada pel dominic H.-D. Fages. Seguint el fil cronològic, la seva ullada analitza críticament les contribucions realitzades per Roc Chabàs, Manuel Betí, Matthieu-Maxime Gorce, Sigismund Brettle, Josep Sanchis Sivera, Gret Schib, Joan Fuster i Ortells, Martí de Riquer, Josep M. de Garganta i Vicent Forcada, Manuel Sanchis Guarnier, Pedro M. Cátedra, Adolfo Robles, el mateix Josep Perarnau i Espelt, i altres, dedicats, en ocasions, a l'edició de textos homilètics i, en altres, a estudiar estratègies retòriques emprades per l'oradòria del sant valencià.

A propòsit de la intervenció autògrafa de sant Vicent Ferrer, siga en els manuscrits dels sermons, siga en les *Bibles* conegudes, l'autor dedica un seguit de consideracions que s'oposen a les que jo mateix vaig defensar amb motiu de l'edició facsímil del manuscrit 304 de la Biblioteca Capitular de València. L'estat actual dels estudis no em permet progressar, ultrapassar els límits ja coneguts. Ben poc s'ha dit al llarg dels cent anys avaluats per l'autor a la seva ressenya bibliogràfica al voltant de les pràctiques d'escriptura de mestre Vicent. Constitueix, de debò, un tema nou, al qual cal dedicar algun que altre esforç futur. Però, per tal d'aconseguir un progrés ferm i rigorós, crec que pagaria la pena fer una col·lecció de facsímils extrets dels manuscrits, que la tradició ens ha conservat i transmès com a autògrafs. Sols una anàlisi contrastiva de tots ells permetrà aprofundir en aquest aspecte inèdit de la tradició textual dels sermons, així com de l'activitat intel·lectual de mestre Vicent i que es situa a la base de la seva activitat homilètica. El meu propòsit era, i continua essent-ho —en l'actualitat— el d'estudiar paleogràficament tots aquests manuscrits. Hi poden, però, intervenir tots els interessats. La contribució de tots aquests enriqueix, de debò, el coneixement de l'activitat d'estudi de mestre Vicent.

L'autor no s'està de proposar, com a conclusió d'aquest recorregut bibliogràfic, la urgència d'«un projecte de recerca global, que permeti una visió comprensiva dels sermons de sant Vicent Ferrer» (61), per a la qual cosa cal l'«inventari de sermons de mestre Vicent» (62), que l'autor ha iniciat en el darrer dels estudis editats en el volum que ressenyem.

A partir d'aquest moment segueixen tres articles amb estudis pormenoritzats relatius als manuscrits més antics de la tradició textual dels sermons. Es tracta de les 'reportationes' de Friedrich von Amberg (Fribourg, Cordeliers, ms. 62); els manuscrits d'esquemes i de notes de sermons, on analitza els conservats a: Perugia, San Domenico; Città del Vaticano, BAV, Vat. lat. 4375 i 7730; i finalment, el conservat al reliquiari del Reial Col·legi i Seminari del Corpus Christi de València.

De tots ells ens proporciona una minuciosa i detinguda anàlisi tant de l'estructura codicològica com del contingut literari, tot incloent la transcripció de l'índex de tots ells, així com dels textos que per diverses raons havien romàs inèdits. En totes les ocasions el treball es completa amb les utilíssimes taules alfabètica dels mots i la de referències (bíbliques i no bíbliques).

Destaca, pel que fa al procés d'escripturació, la proclama de l'autoria gràfica feta pel reportador del manuscrit de Fribourg, el text de la qual —encara que conegut— no és pas menys interessant. L'autor critica i es posiciona front als que hem defensat la partició autògrafa de sant Vicent Ferrer siga tant en el manuscrit de Perugia com en el del Patriarca de València. Això no obstant, reclama la importància de tots dos, atès que se situen cronològicament als darrers anys de la vida de mestre Vicent i fins i tot arriba a proposar que si no intervingué directament ho féu, de manera indirecta, a través d'altri.

En el cas dels manuscrits d'esquemes (Perugia i BAV), ofereix la transcripció de tots els temes bíblics i dels dies de la predicació, seguint el calendari litúrgic, la qual cosa resulta una aportació valuosíssima, ja que per primera vegada es coneix el conjunt de tots ells i perquè superen, de debò, el volum fins aleshores conegut dels temes predicats. L'autor aprofita l'ocasió per a fer un seguit de reflexions al voltant del contingut literari dels llibres i alhora proposar un 'stemma codicum', que descobrirà els camins de la transmissió textual dels esquemes.

Al manuscrit conservat al reliquiari del Reial Col·legi i Seminari del Corpus Christi li dedica també un extens article, on —com en els casos anteriors— avalua tant la seva estructura codicològica com la textual. L'interès d'aquest volum rau en el fet que es tracta d'un manuscrit, al qual li han estat afegits sovint textos, esmenes, afegitons, en els marges, la qual cosa ens evidencia un procés continuat d'escriptura. Si, com l'autor, descartem l'autografia en la confecció d'aquest manuscrit, haurem de suposar que ha estat el 'reportans' o un col·laborador molt pròxim de mestre Vicent qui s'ha dedicat a escriure'ls. L'article, en aquesta ocasió, inclou, a més a més, l'elenc dels temes predicats en sermons transcrits, l'edició de cinc inèdits, i les taules corresponents.

Les diverses aportacions serveixen de base al treball *Algunes consideracions entorn dels tres primers passos dels sermons de sant Vicent Ferrer* (455-465), on intenta establir les relacions textuales existents entre tots quatre manuscrits, amb la intenció d'organitzar el procés d'escripturació dels sermons abans i després de la seua 'performance'. A la fi, i en apèndix, inclou la *Seqüència dels sermons entre el quart diumenge de quaresma i el divendres abans de Rams en els manuscrits de Fribourg, Perusa, Quaresma de 1413 i Clarmont-Ferrand* (467 i ss.).

Els estudis dedicats a la predicació de mestre Vicent es tanquen amb l'*Aportació a un inventari de sermons de sant Vicenç Ferrer: temes bíblics, títols i divisions esquemàtiques* (479 i ss.). Constitueix aquesta una aportació d'una gran vàlua, atès que recull el guió i la 'divisio thematis' de nou-cents nou sermons, la qual cosa ens permet d'endinsar-nos de manera sòlida en l'estudi de l'activitat homilètica del sant valencià. Certament, ens hem de felicitar tots d'aquesta contribució tan significativa i hem d'agrair l'autor la informació riquíssima que ens proporciona. Cadascuna de les fitxes que constitueixen aquest repertori està integrada pels següents elements: número d'ordre, tema bíblic, manuscrit o edició, text abreujat de la dita divisió temàtica, ordenació de la divisió temàtica (479 i ss). Aquest és, sense cap mena de dubte, el camí correcte per tal d'estudiar sant Vicent Ferrer.

Una obra de la magnitud i complexitat com la que avaluem, necessàriament deixa la porta oberta als errors, els quals, però, no són imputables totalment a l'autor. Això no obstant, el crític ha de mirar per damunt d'ells, tot destacant allò que constitueix l'aportació més significativa, allò realment important. L'autor, conscient que la porta és oberta als errors, alerta els lectors en diverses ocasions, com ara a les pàgines 70, 114, 257, 384, 439. No és el meu propòsit, en aquest ocasió, treure'n profit. No ho penso pas fer, especialment perquè considere que l'objectiu final de la recerca és contribuir —entre tots— al millor coneixement de l'objecte específic d'estudi formulat i plantejat en cadascuna de les ocasions. Ara bé, dels que he detectat hi ha tres que m'abelliria recordar per corregir:

(a) A la pàg. 132, en la taula de mots hom troba la veu 'libris' tot entenent que es tracta d'un datiu/ablatiu de 'liber'. Si, però, acudim a la línia 523 de les 'reportaciones' del manuscrit de Fribourg (a la pàgina 85), descobrim que la veu fa referència a 'lliures' («quia per centum annos de mille libris non deberes recipere unum denarium...»).

(b) A la pàg. 196, en descriure el contingut del manuscrit de Perugia, s'hi transcriu l'abreviatura ,ar₁' com ,Articula'. Em fa l'efecte que cal desenvolupar-la per ,Argumenta'. Ho aconsellen diverses raons: ,articulus', és masculí; i clarament el final, la desinència de la paraula escrita de forma exponencial és la síl·laba ,-ta'. En aquest tipus d'abreviatures solament s'hi escriuen les darreres lletres. En cas que fóra ,articula', el desenrotllament de l'abreviatura és força complex i extrany.

(c) A la pàg. 401, hom descriu l'escriptura utilitzada al manuscrit del Patriarca com ,gòtica catalana cursiva semibastarda' (j). Certament, jo no puc compartir aquesta denominació per diverses raons: a) no permet —a qui desconeix el manuscrit— imaginar com és l'escriptura del mateix; b) s'utilitzen qualificatius que, lluny d'aclarir, creen confusió, com ara ,cursiva' i ,semibastarda'. Què volen dir? No crec que hi haja cap obra de referència, a la qual hom puga trobar elements de caracterització com els emprats. L'autor utilitza com a font un treball del meu mestre, el prof. Josep Trenchs i Òdena. Estime que en aquesta ocasió no és l'adient, i les raons es troben en un seguit de reflexions degudes a Françoise Gasparri, on s'avaluen els criteris emprats a les èpoques medieval i moderna per tal de designar les escriptures; criteris que no coincideixen amb les taxonomies de la Paleografia.

Aquestes observacions, però, no pretenen, en cap moment, alterar la meua opinió sobre el volum XVIII de '«Arxiu de Textos Catalans Antics», que, com ja he expressat al començament, em sembla una contribució magnífica i ferma, que permet construir un coneixement més sòlid, per més rigorós, dels sermons de sant Vicent Ferrer. L'anàlisi de llur transmissió textual permetrà introduir-se en el procés comunicatiu a l'interior del qual es situen els textos manuscrits —en diversos estadis d'escriptura— i alhora esbrinar la relació existent entre l'oralitat i l'escriptura en l'activitat homilètica duta a terme per mestre Vicent, i de la que els manuscrits conservats són l'única petjada que conservem.

Només resta felicitar l'autor per aquesta magnífica contribució al coneixement de la pràctica homilètica de sant Vicent Ferrer.

Francisco M. Gimeno Blay

José M. CRUELLES GÓMEZ, *Els notaris de la ciutat de València. Activitat professional i comportament social a la primera meitat del segle XV* (Estudis, núm. 17), Barcelona, Fundació Noguera 1998, 443 pàgs.

El important volum que pone ahora en manos de los estudiosos de la sociedad medieval la Fundació Noguera, es la parte esencial de la memoria de doctorado del autor, leída en 1991, según éste indica en la introducción, donde precisa así su objetivo fundamental: «establecer la relación entre la necesidad que la sociedad urbana sentía del notario i los beneficios que aquest fet va poder reportar al col·lectiu i a les famílies que el componien, traduïts en termes de guany econòmic i, sobretot, d'estima social». Las fuentes son los propios fondos notariales conservados en los ricos archivos de Valencia, principalmente en los del Reino y del Colegio del Patriarca. A partir de ellos se analiza un amplio número de personas y linajes relacionados con la actividad notarial, con la intención de dibujar su comportamiento «a través d'un seguiment detallat dels orígens familiars, de les aliances matrimonials, de les pràctiques educatives i professionals, de la gestió que realitzaven del patrimoni, i dels diferents moments que marcaren l'assentament de cada família dins la professió» (24-25). La obra, sin embargo, nos ofrece bastante más de lo que el autor indica. Es un auténtico análisis de la Valencia bajomedieval desde la óptica de un grupo social cualificado, a cuya actividad precisamente debemos, en buena medida, el conocimiento que hoy se tiene de aquélla y el que en el futuro se pueda adquirir. Hemos de recordar al respecto que también son libros notariales, confeccionados por notarios o bajo su dirección, las actas municipales —los *Manuales de consells* valencianos—, así como los registros de cartas emitidas por el gobierno municipal —nuestras *Lletres missives*—, sus libros de cuentas o de *Claveria*, etc., y que ellos han constituido fuente principal de información de los medievalistas a la hora de analizar el pasado de la ciudad.

La elección del tema constituye, pues, todo un acierto, y no es un tópico, en este caso, afirmar que la obra viene a cubrir un gran vacío. Tampoco lo es subrayar que el autor hace gala de un conocimiento amplio y profundo de las investigaciones más recientes sobre el notariado y la documentación notarial, como se puede advertir desde la misma introducción.

Son siete los capítulos del libro, que cuenta, además, con un utilísimo índice onomástico, la correspondiente relación bibliográfica, y un «apèndix de documentació prosopogràfica» con apretada información de archivo sobre aspectos biográficos de casi medio centenar de notarios valencianos cuatrocentistas. En los dos primeros capítulos, dedicados a la formación de estos profesionales y a los mecanismos institucionales de acceso y control de la profesión, es fácil advertir que la actividad de Vicent Saera se analiza con especial atención, al igual que en el tercero, dedicado a la oficina notarial, donde se utiliza su figura como paradigma en un apartado específicamente consagrado a él. En cambio, en el capítulo cuarto, al estudiar la clientela notarial, es otro escribano cuatrocentista, Antoni Llopis –al cual ya se había referido el autor en publicaciones anteriores–, el que recibe especial atención, con otro apartado monográfico. Algo menos de cincuenta páginas están dedicadas a la presencia de los notarios en la administración pública, tema del capítulo quinto, que, por desviarse algo del objetivo marcado al comienzo como materia básica de estudio, según se nos advierte, sólo analiza algunas oficinas de la administración real y municipal, sin pretensiones de exhaustividad (193-194). En cambio, los dos últimos capítulos, dedicados al entorno familiar de los notarios y a sus bases y actividades económicas, constituyen, con su centener y medio de páginas, una de las partes sustanciales, centrales y más novedosas del libro.

La importancia de ese «producte genuí de la ciutat» que era el notario (391), y su identificación con la burguesía ciudadana, clase social que controlaba las estructuras políticas de aquella (384), son aspectos de los que ya teníamos constancia, pero que ahora, gracias a este libro, quedan ampliamente documentados. También el carácter relativamente abierto de la Valencia bajomedieval, que a veces se ha cuestionado, aflora con bastante claridad en la obra. La circunstancia de que el aprendizaje de la profesión se realizara en el seno de la propia oficina notarial hacía que el notario desempeñara en la época una singular función, más allá del ámbito estrictamente docente, según señala el autor: «els notaris jugaren un paper relativament notori en els esforços d'algunes famílies del petit artesanat per millorar les seues condicions de vida mitjançant la formació escolar de la descendència masculina» (36). El grupo profesional era reflejo de una sociedad que, a pesar de los esfuerzos de la obligarquía por cerrarla, en beneficio de sí misma, siguió brindando oportunidades en el Cuatrocientos –como ya lo hiciera en las dos centurias anteriores– a quienes buscaban mejorar sus horizontes vitales. En efecto, aunque al principio Cruselles asegura que progresivamente los contratos de aprendizaje, en el caso que nos ocupa, fueron desvinculándose del servicio doméstico, por reclutarse los aprendices entre los propios hijos de los notarios o de familiares suyos –lo cual le permite poner en duda «l'eficàcia de l'aprenentatge domèstic com a mitjà d'ascens social dins les classes mitjanes urbanes» (40)–, más adelante, al comparar los orígenes sociales de los notarios de Valencia con los de otras zonas europeas, y en particular con el de las ciudades del norte de Italia, reconoce: «podem arribar a la conclusió que ens trobem davant un grup extremadament obert a gent de procedència molt diversa» (97).

No podía ser de otra forma en una sociedad en pleno crecimiento económico. Éste constituyó, a juicio del autor, el factor que frenó la tendencia del grupo a replegarse sobre sí mismo: «Al llarg d'un període expansiu econòmicament com el que comprèn les últimes dècades del segle XIV i quasi tot el XV, la societat urbana valenciana generà una demanda amplíssima de professionals de les lleis, especialment de notaris. Tal vegada aquesta era la força més poderosa que s'oposava al tancament del grup» (98). Y, más adelante, precisa en lo relativo a los factores de progreso: la gran actividad comercial, los servicios prestados a las familias de la nobleza y del patriciado, y la cada vez más amplia y compleja burocracia institucional, ofrecían magníficas posibilidades de prosperar económicamente al profesional de la escritura. Muchas familias de notarios procedían del mundo artesanal, lo que quiere decir que el oficio suponía un modo de promoción social, que luego permitiría a muchos emparentar, o a aspirar al emparentamiento, con linajes notables de ciudadanos dedicados a la mercadería o con cualificación profesional universitaria (385-387). Oportunamente alude a Bartomeu de Vilalba, cuya brillante trayectoria en la burocracia municipal de Valencia, ciudad de la que llegó a ser un notable y prestigioso prohombre, hace de él «la

imatge d'excel·lència, solemnitat i poder que el col·lectiu dels notaris volia tenir de si mateix» (90-91).

El lector interesado por la sociedad valenciana cuatrocentista podrá encontrar muchos datos inéditos sobre personajes relevantes de la época, como el propio notario Vilalba (390), Melcior Miralles, autor del *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, o el escritor Joan Roís de Corella (244); sobre familias tan conocidas e importantes como los Borja (185 y 252-253), los Belluga (71), o la del pintor Jacomart (131); sobre la actividad recaudatoria del odiado tesorero real Pere de Besalú (198-201), y sobre un sinfín de temas más. Incluso en páginas que el autor, modestamente, considera «d'importància secundària» (99), tropezamos con informaciones de tanto interés para el conocimiento de las actitudes religiosas de la época como las disposiciones testamentarias de Antoni Pasqual con respecto a su propio entierro, en las que se advierte una admiración por el ideal espiritual de pobreza, de raíz franciscana, que contrasta con la ostentación de riqueza ordenada para sus exequias por el también notario Francesc de Falchs (105-106).

Desde el punto de vista onomástico también es obra de interés, aunque llaman la atención ciertos descuidos, reveladores a veces de escasa familiaridad con las fuentes y bibliografía locales. No de otro modo se explica que uno de los lugares fundamentales de la urbe medieval, la *plaça de les Corts*, abundantemente citada en crónicas y documentos de la época por ser escenario frecuente de acontecimientos de resonancia, figure de manera reiterada en el libro como la *plaça de les Círies* (124, 132, 133, 134, 387), absurda traducción del latín *platea Curiarum* (134, nota). También advertimos que algunos apellidos se citan con acentuación defectuosa. He aquí algunas muestras: ‚Artes‘ por ‚Artés‘ (109), ‚Granulles‘ por ‚Granullés‘ (=Granollers) (30, nota), ‚Odena‘ por ‚Òdena‘ (81), ‚Todo‘ por ‚Todó‘ (103, 112), ‚Tovia‘ por ‚Tovià‘ (112, 118, 294). Cuando en la nota 100 de la página 106 se remite al *Llibre de Memòries* al lector interesado por las circunstancias de la expedición de 1464 contra Jaume d'Aragó, no se tiene en cuenta que existe una vieja monografía sobre el tema de Fernando Llorca, titulada *Sublevación del infante don Jaime de Aragón, seguida de la de su hijo del mismo nombre (1462-1477)*, en cuyo texto, entre otros datos de interés, se encontrará también una semblanza de uno de los personajes citados por Cruselles: el racional Guillem Saera (224-225). Igualmente es llamativa la ausencia de J. Beneyto Pérez en la referencia a los Jàfer (175), familia de juristas valencianos de la época, y en particular el artículo *Un opúsculo jurídico de Jaffer*, aparecido en 1936 en el «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura». Y curioso ha de resultar a cualquier lector el contraste entre la proliferación de citas de autores ultrapirenaicos, incluso para cuestiones a veces poco relevantes, y la total ausencia de soporte bibliográfico o cronístico en las referencias a instituciones, personajes o acontecimientos locales que cuentan con estudios monográficos, conocidos, sin duda, por el autor. Un ejemplo de ello son las alusiones a las epidemias de peste que azotaron Valencia en 1428 y de 1439 —en este último caso con la indicación de una cifra de personas fallecidas en la ciudad: «en cinc mesos va provocar la mort d'entre set i onze mil» (141 y 144) —, huérfanas de toda referencia a las fuentes o bibliografía correspondientes, en contra de lo que exige el rigor científico.

Se detectan ciertos errores de concepto e imprecisiones, relativos a instituciones valencianas bajomedievales, dos de los cuales conviene advertir por ser de cierta importancia. Cuando se alude a la «escrivania dels emprius» y se define en nota como «una oficina on es recollien les denúncies que poguera provocar l'ampliació de la jurisdicció urbana sobre les terres senyorials de l'entorn rural» (83), puede divulgarse una equivocada idea de lo que eran los ‚emprius‘, que en modo alguno se circunscribían a las tierras señoriales, y mucho menos a las del entorno rural de la urbe. La lectura de los *Furs* (libro I, rúbrica II; ed. de G. Colón y A. García, vol. I, 111 y 142) y los estudios solventes sobre el tema (I. Villalonga Villalba, *Régimen municipal foral valenciano. Los Jurados y el Consejo*, Valencia 1916, 41-42) no dejan lugar a dudas de que se trataba, desde los tiempos fundacionales, del derecho de uso comunal que los habitantes de la capital y de su término tenían en todo el territorio del reino (no sólo en las inmediaciones de aquélla), tanto en lugares y villas de realengo como de señorío (no sólo, por tanto, en éstos últimos).

Cierta perplejidad produce la lectura de la nota núm. 130 de las páginas 225-226, donde el autor justifica y ratifica una afirmación suya —errónea a nuestro juicio— acerca de Joan de Coloma. A pesar de que éste aparece citado ya en junio de 1477 como ‚mestre racional‘ en cartas publicadas de los ‚jurats‘ de Valencia, Cruselles asegura que el suyo no fue un nombramiento ‚de iure‘

hasta noviembre, y considera que hasta entonces fue un nombramiento ‚in pectore‘ del rey: «en cara que Coloma poguera ser mestre racional ‚in pectore‘ des de molt abans, no ho va ser ‚de iure‘ fins a la fi del mes de novembre.» Un nombramiento ‚in pectore‘ es, por definición, aquel que no se divulga, que no se hace público por parte del poder que tiene la facultad de concederlo (el papa con respecto a los cardenales u obispos). El de Coloma ya era conocido el 15 de junio de ese año, como demuestra el hecho de que el gobierno municipal de Valencia se dirija a él, en una misiva de esa fecha, dándole el tratamiento de «conseller e secretari del senyor rey e mestre racional de la sua cort en regne de València.» Además, el propio Cruselles nos revela que Coloma cobraba el salario y las rentas del citado cargo desde la muerte de su predecesor en el mismo, Lluís de Vic, producida el 4 de junio. ¿Cómo puede afirmarse que hasta noviembre no fue más que un nombramiento ‚in pectore‘? La carta real que daba a Coloma la facultad de utilizar los privilegios otorgados por la Corona al ‚mestre racional‘ de Valencia, fechada el 27 de noviembre, no es «un nomenament oficial» —¿por qué había de serlo?—, sino un acto posterior al nombramiento oficial, que ya se había producido meses antes. Conociendo la forma de actuar de la época, y en particular la de los cautelosos y protocolarios ‚jurats‘ de Valencia, no cabe pensar que éstos diesen tratamiento de ‚mestre racional‘ a quien no lo era de hecho por nombramiento del rey.

El autor incurre en un nuevo error cuando, para dar respaldo a esa insostenible interpretación, asegura que no puede extrañar a nadie que los ‚jurats‘ se dirigieran a Coloma dándole el título de ‚mestre racional‘ desde junio (es decir, cuando, según él, no lo era ‚de iure‘), puesto que «ja hem vist que Joan Marromà rebia el tractament de síndic de la ciutat mesos abans que el seu antecessor dimitira». Efectivamente, en páginas anteriores se citan documentos notariales en los que Marromà, en tierras italianas, figura como notario y ‚síndic‘ de la ciudad en diciembre de 1434 y en marzo de 1435; antes, por consiguiente, de que Nicolau de Valldaura dejara de ser ‚el síndic‘ de Valencia, cosa que tuvo lugar en abril de este último año (222). Así pues, si se daba tratamiento de ‚síndic‘ a alguien antes de que hubiera dejado de serlo el que oficialmente ostentaba el cargo —arguye el autor—, ¿por qué los ediles no podían dirigirse a Coloma como ‚mestre racional‘ antes de su nombramiento, cuando sólo lo era ‚in pectore‘ del monarca? Es un argumento inválido por cuanto que el ‚síndic‘, funcionario nombrado por el gobierno municipal y al servicio del mismo, no era la única persona que podía ser denominada de ese modo. ‚Síndic‘ de la ciudad era aquella persona —generalmente un notario— a la que el gobierno municipal le encomendaba un ‚síndicat‘, esto es, le confería facultades para actuar en su nombre en determinados actos jurídicos o políticos. No es posible que coexistan dos ‚mestres racionals del regne de València‘, magistratura unipersonal de nombramiento real, pero sí varios ‚síndics‘ de la ciudad. Así, en la sesión del Consell de Valencia celebrado el 21 de julio de 1430, leemos: «Et estant justats en la cambra del consell secret de la dita ciutat tots los dessús dits, ensemps ab los dits honorables jurats, racional, advocats e ‚síndichs‘ e altres notables persones de la dita ciutat, fon proposat...» (Archivo Municipal de Valencia [AMV], *Manuels de Consells* {MC}, A-29, ff. 17v-18r, mano 6^a). Otro ejemplo más claro aún: el 19 de abril de 1419, los ‚jurats‘ escribían «al molt honrat En Pero Pérez, notari, síndich de València en cort del senyor rey» (AMV, *Lletres Missives* {LM}, g³-14, ff. 88r-89v), no porque fuese ‚el síndic‘ de la ciudad —lo era entonces Pere Roca, que juró el cargo de «síndic e procurador de la ciutat de València» el 15 de marzo del año anterior, juntamente con Jaume Jofre, ‚sots-síndic‘ (AMV, MC-27, ff. 1v-2r)—, sino porque había recibido de los ediles un ‚síndicat‘, que lo capacitaba para actuar en nombre del mismo en la corte real. Por ello, el 30 de junio de 1419 escribían: «nosaltres trametem en cort del senyor rey l'onrat En Pero Pérez, notari, com a síndich de aquesta ciutat, sobre alguns affers molt cars a aquella» (AMV, *Lletres Missives*, g³-14, f. 121r). Y seguía siéndolo el 20 de abril de 1420 (*ibid.*, ff. 191v-192r). Nada tiene de extraño, pues, que, enviado a tierras de Italia, Marromà actuase como ‚síndic‘ de la misma en actos jurídicos. Por ello no es el suyo ejemplo adecuado para calibrar «el grau de perversió de les institucions polítiques i administratives [...] en aquelles dècades» (222). Ni, desde luego, para justificar que se diese el tratamiento de ‚mestre racional‘ a quien no lo era oficialmente.

No es éste lugar adecuado para rebatir la información, desacertada a nuestro entender, que en la página 266 se proporciona a los lectores acerca del número de habitantes que tenía Valencia a fines del siglo XV (¿por qué en este momento precisamente, que queda fuera de los límites cronológicos del estudio, y no a principios de la centuria, como sería de esperar en un libro centrado, se-

gún reza el título, en «la primera meitat del segle XV», y teniendo en cuenta que en la referencia bibliográfica a la que se remite hay datos cuantitativos que quedarían dentro del período?). Pero sí nos parece obligado señalar lo que consideramos un error de concepto, que ya hemos visto repetido en publicaciones recientes, que puede dar lugar a desorientaciones graves. Nos referimos al significado del término latino ‚habitator‘, que, supuestamente, en la documentación de la época no se referiría a personas avecindadas en la ciudad, sino a residentes eventuales o temporales. En el cálculo de la población de la Valencia —se nos advierte en la página 266— han de tenerse en cuenta «no sols els aveïnats sinó també els residents („commorantes‘ o ‚habitatores‘)». Un análisis documental no permite aceptar tal cosa. No nos referimos, claro está, a la advertencia, sino al significado dado a los dos términos latinos. Dejaremos el primero, poco frecuente, y nos referiremos aquí solamente al segundo, bastante habitual en los textos bajomedievales. ‚Habitator‘, como su equivalente catalán ‚habitador‘ (o ‚habitant‘), se aplicaba a personas que tenían vecindad permanente en la urbe, no residencia provisional. En ese sentido, ‚habitator‘ es sinónimo de ‚ciudadà‘ y de ‚veí‘. Ahora bien, estas dos palabras últimas indicaban, además de vecindad, una determinada condición social: tanto los ‚ciudadans‘ como los ‚veïns‘ eran miembros del brazo real, de rango superior los primeros (burgueses), e inferior los segundos (personas de posición modesta, artesanos y menestrales). Ni los nobles ni los clérigos que vivían permanentemente en la urbe podían ser, pues, ‚ciudadans‘ ni ‚veïns‘. De ahí que se les aplicase el término ‚habitatores‘, desprovisto de toda connotación de clase o jerarquía. He aquí algunos ejemplos. El 3 de marzo de 1379, cinco de los seis ‚jurats‘ de Valencia —uno estaba ausente— se citan así en un ‚notal‘ de Bartomeu de Vilalba (AMV, *Protocolos*, II-5, s. f.): «Januarius Rabacie, Bernardus Maleti, habitatores, Iohannes Suau, Iacobus Romei et Andreas Vitalis, cives.» Obviamente, los dos primeros eran miembros del estamento militar, y de ahí que figuren como ‚habitadors‘, mientras que los cuatro restantes eran ‚ciudadans‘, como ordenaba la legislación foral. Y en otro ‚notal‘ de Joan de Santfeliu, conservado en el mismo archivo (*Protocolos*, q-9, s. f.), un documento fechado el 10 de junio de 1447 comienza así: «Sàpien tots que nós, mossén Pere de Siscar, cavaller, habitador, En Loís Garcia, ciutatà, En Guillem Mascó, generós, habitador, En Bernat Valleriola, N‘Estheve Pérez e N‘Anthoni del Miracle, ciutatans, jurats en l‘any present...» Los ‚habitadors‘ son, nuevamente, los dos ediles del estamento militar, uno caballero y otro generoso. También por ello, el 20 de septiembre de 1455, los ‚jurats‘ al recordar a un notable jurista de Valencia, Pere de Soler, dicen de él que es «fill d‘aquesta ciutat e de l‘honorable mossén Francesch de Soler, cavaller, ‚quondam‘ habitador de aquella» (AMV, *LM*, g³-22, ff. 190v-191r). Naturalmente, los sacerdotes y clérigos que viven en la ciudad tampoco son ‚ciudadans‘ ni ‚veïns‘, y sí ‚habitatores‘. Así, a comienzos del siglo XIV, uno de los más destacados miembros de la comunidad beguina de Valencia, Bernat Costa, figura en los protocolos de Jacme Martí como «fratri Bernardo Costa, habitatori Valentie, ministro fratrum et sororum ordinis penitentie beati Francisci in civitate supradicta et regno eiusdem» (Agustín Rubio Vela, y Mateu Rodrigo Lizondo, *Els beguins de València en el segle XIV. La seua casa-hospital i els seus llibres*, «Miscel·lània Sanchis Guarner», III, 211, 213, 214 y 215). Y en la sesión del ‚Consell‘ del día 18 de septiembre de 1377, el sacerdote de Valencia Berenguer Soler es citado así: «En Berenguer Soler, prevere, habitant en la dita ciutat [de València]». Eran muchos, pues, los ‚habitatores‘ o ‚habitadors‘ de Valencia. Y todos ellos tan avecindados en la urbe como los ‚veïns‘ y los ‚ciudadans‘. Entendemos que por ello, al aludir a los derechos y obligaciones de todos cuantos habitaban en la ciudad, los *Furs de València* precisan a veces, para evitar equívocos: «si algun ciutatà, vehí o habitador de la dita ciutat o del terme...» (libro I, rúbrica II; en la ed. de Colón y García, I, p. 127).

Pero éstas y otras observaciones posibles, referidas a la bibliografía y la documentación valenciana de la época, que quizá hubiera convenido tener más en cuenta, apenas empañan levemente la calidad de un libro que, sin exageración alguna, consideramos, además de obra fundamental y de gran alcance, de consulta obligada de todo el que quiera entrar con pie firme en la investigación de la sociedad urbana y de la profesión notarial del reino de Valencia, de los países de la Corona de Aragón, y del occidente europeo en el otoño de la Edad Media.

Pere Antoni BEUTER, *Primera part de la Història de València*, a cura de Vicent Josep ESCARTÍ (Fonts històriques valencianes, 2), València, Universitat de València 1998, 212 pp.

Des de l'any 1998 la Universitat de València s'ha decidit a publicar la col·lecció "Fonts històriques valencianes", sota la direcció d'A. Furió i E. Guinot, cridada a esdevenir una eina cabdal per a la història cultural catalana, tant al servei de l'historiador com del filòleg. De moment, els fruits visibles d'aquest esforç són la present edició de Beuter (núm. 2), el *Sumari d'Espanya per Berenguer de Puigpardines* a cura de Joan Iborra (any 2000, núm. 3), el *Liber privilegiorum civitatis et regni Valencie* i el *Libre de diverses statuts e ordenacions fets per lo consell de la vila de Algezira*, a cura de Josepa Cortés i Aureliano J. Lairón Pla, respectivament (any 2001, núm. 1 i 4). Cal desitjar que la bona acollida de la col·lecció faci continuar la línia iniciada i que, ben aviat, tinguem nous títols al nostre abast.

L'interès actual dels investigadors del període pel teòleg Pere Antoni Beuter, amb aportacions significatives per al seu estudi com les d'Escartí o, darrerament, Helena Rausell (*Una aproximación al erasmismo valenciano: Cosme Damián Çavall y Pedro Antonio Beuter, catedráticos, sacerdotes y erasmistas*, València, Universitat de València, 1999), posen de manifest la necessitat de comptar amb edicions modernes de la seva producció. Pel que fa a l'obra històrica en català, ens hem de felicitar que, finalment, el lector tingui a l'abast una edició d'aquestes característiques. Fins al moment, l'estudiós només podia consultar les reproduccions anastàtiques de l'edició catalana de 1538 (València, L'Estel, 1971, amb una nota preliminar de J. Fuster; València, París-València, 1992; València, Generalitat Valenciana, 1995, amb introducció de V. J. Escartí) i una edició, divulgativa, a cura d'E. Iborra (València, Diputació Provincial de València / Institució Alfons el Magnànim, 1982). L'obra en castellà ha tingut encara pitjor sort: tan sols l'edició facsimilar de 1995 reproduceix la segona part de la *Crònica general de toda España y especialmente del reyno de Valencia* en l'edició de 1604 (apareguda per primer cop el 1551), i no tenim cap reimpressió ni cap edició moderna de la primera part de la versió castellana (amb diverses edicions des de 1546), imprescindible, d'altra banda, a l'hora de conèixer l'evolució de la producció historiogràfica del valencià.

El volum a cura d'Escartí inclou un estudi preliminar (7-23), seguit d'un apèndix documental (p. 24-29) i la bibliografia sobre l'autor i l'obra (30-32), l'edició (35-190) i un índex de noms, veritablement d'agrair, elaborat per J. E. Estrela (191-209).

El curador repesca per a la present edició la introducció que encapçalava l'edició facsimil de la primera part catalana (1538) i la segona castellana (1604) de la crònica de Beuter (P. A. Beuter, *Cròniques catalanes*, València, Generalitat Valenciana, 1995; veg. *ATCA*, XVI (1997), 719, n. 12314), tot justificant la decisió presa: «Tenint en compte que el present estudi es publica en un àmbit ben divers, [...] ens hem decidit a reproduir-lo, ara, pràcticament igual, ací. Creiem que així podrà ser més assequible a la comunitat universitària» (7). L'estudi preliminar, després d'una breu introducció en què Escartí exposa les motivacions que el van empènyer a iniciar l'edició de Beuter i les nombroses llacunes que encara queden en el seu estudi, es divideix en tres grans blocs: «Pere Antoni Beuter: un home i un temps», «Biblioteca i cultura» i «Algunes qüestions sobre la producció historiogràfica beuteriana».

En el primer són recollides i posades en ordre les aportacions biogràfiques conegudes fins aleshores de l'autor de la *Crònica*: origen de la família, naixement, mort i descendència, dades sobre la carrera eclesiàstica, viatge a Itàlia, i tot de notícies que ens el presenten com un home ben relacionat a València (beneficiat de la Seu, predicador de la ciutat, professor de l'Estudi General, vinculat a la cort virregnal i rebent subvenció dels jurats per a l'edició d'alguns llibres seus), a la cort d'Espanya (a través de Juan de Zúñiga, preceptor de Felip II, que fou marit d'Estefania de Requesens i gendre de la noble valenciana Hipòlita Roís de Liori) i al Vaticà (on hauria aconseguit diversos càrrecs per designació pontifícia). El focus principal de l'interès intel·lectual de Beuter, que coneixia Erasme (el cita en diverses ocasions i posseïa alguna de les seves obres), cal anar-lo a buscar «en la docència universitària, en l'estudi de la Bíblia i en la redacció de volums sobre litúrgia i teologia i d'altres temes vinculats als afers eclesiàstics» (12-13); la dedicació a la historiografia hauria estat només 'marginal', conseqüència, possiblement, de l'encàrrec que li feren els jurats de predicar per diverses festes (1530). Finalment, Escartí valora les raons que du-

gueren l'historiador a passar del català al castellà a l'hora d'ampliar la *Crònica*: en el rerefons de l'excusa de la 'universalitat' del castellà hi ha una intencionalitat política; castellà i llatí, a més, s'imposen en la producció erudita i el mercat editorial, i Beuter, com altres contemporanis, no vol perdre'n el tren. Són complementàries de la biografia les notícies que reporta el testament de Beuter, datat el 5 d'octubre de 1554, exhumat per primera vegada de manera completa en l'apèndix documental que clou la introducció.

L'apartat «Biblioteca i cultura» és bastit a partir de les dades que reporta l'inventari de béns que s'elaborà poc després de la mort de Beuter i on es recullen els títols de la seva biblioteca, més de tres-cents, que fou subhastada pocs dies després. A més d'una part de documentació privada (censals, albarans, butlles, etc.), destaquen les obres de temàtica religiosa i filosòfica, que són les més abundants, i una cinquantena de títols de natura historiogràfica, dels clàssics de l'antiguitat passant pels autors medievals i renaixentistes de més pes (entre els quals Annio de Viterbo, Lucio Marineo Sículo, Florián de Ocampo o Pere Miquel Carbonell); són assenyalats també altres títols en relació amb la seva trajectòria vital: els de gramàtica hebrea, que indiquen l'interès de l'autor per aquesta llengua (i podrien ajudar a defensar la hipòtesi que en fou catedràtic a la Universitat), i les obres d'Erasme, que fan llum sobre el seu erasmisme.

El darrer bloc clarifica alguns aspectes de la concepció de la història per Beuter. El relat dels orígens seria bastit sobre el *De primis*... d'Annio de Viterbo; Beuter, en línia amb la historiografia que es conreava, busca uns orígens que enalteixin el territori que ha triat historiar i que siguin comparables, equiparables i superiors als de Roma, en una clara voluntat de defensar la pròpia tradició. La segona part de la *Crònica* comença amb el naixement del rei Jaume I; en la conquesta de València per aquest rei Beuter veu el naixement de la ciutat on viu i, per aquesta raó, i també per la gran quantitat de material al respecte que pot aplegar (cròniques reials de regnats), dedica tot el volum a la constitució politicogeogràfica del país. Per tancar, el curador planteja una qüestió que afecta l'obra històrica de Beuter a partir de les seves mateixes afirmacions: l'existència d'una tercera part de la *Crònica*; el dilema sembla irresoluble si no es té, en el futur, la fortuna de localitzar-la manuscrita, possibilitat que, considerant la gran quantitat d'arxius que queden encara per rastrejar, no cal descartar. L'obra de Beuter, vist el nombre d'edicions de què gaudí (i l'existència d'una traducció italiana almenys de la primera part), fou difosa i coneguda entre els erudits dels segles XVI i XVII.

Escartí ha volgut fer una edició filològica per a un públic universitari com a primer pas cap a una definitiva edició crítica que esperem doni a conèixer ben aviat. D'acord amb aquesta intenció, ha seguit uns criteris que no són explicitats però que cal entendre que són els següents: el respecte a les grafies originals i l'anotació del text seguint dos propòsits, d'una banda, mirant de reflectir la disposició física de l'edició de 1538 i, de l'altra, amb la voluntat de facilitar la tasca al lector corregint errors gràfics evidents.

Per al primer d'aquests propòsits ha indicat, al cos del text, els canvis de foli i, en nota, els errors de foliació i les crides marginals, a dreta i a esquerra, de l'edició prínceps; s'assenyalen, també, els canvis en la localització dels gravats de l'edició de 1538 (58, n. 1).

Per al segon, ha esmenat els errors gràfics apareguts a l'edició de 1538: d'una banda, els detectats ja aleshores, durant el procés d'impressió (l'listats a la 189), i, d'una altra, faltes habituals a l'hora de lliurar el text a la impremta, algunes menors (trabucaments, duplicació o confusió de tipus d'impressió —n/v/u, c/e, t/r, etc.—, repetició d'un mot per canvi de foli) i d'altres més significatives (la conversió dels moros l'any 1504 és, per un error d'impressió, de «MDXXXX»; 45, n. 10); acompanya les esmenes, sempre, una nota amb la versió errònia de 1538. A més, s'han afegit, entre claudàtors, algunes lletres que mancaven a l'original («entrad[a]», 152, «a[qu]ell», 181, etc.), i fins i tot algun mot, però aleshores Escartí ho indica de nou en nota (69, n. 15).

Una edició com la d'Escartí té la virtut d'aplegar les aportacions de la crítica sobre Beuter i la seva obra, ordenades, i d'oferir segons criteris filològics el text del valencià. Vist el lapse de temps transcorregut després de la primera publicació del seu estudi, i, sobretot, el públic al qual es dirigeix, hauria estat d'agrair que el curador hagués acompanyat l'edició d'una llista dels criteris seguits i hagués posat al dia la bibliografia, o que s'hagués detingut a identificar tots els títols historiogràfics de la biblioteca beuteriana (l'edició de les *Cròniques d'Espanya* de Pere Miquel Carbonell és de l'any 1547 i no de 1542) o, encara, que no hagués donat per sabudes certes dades (per

exemple, les referents al contracte d'edició de 1538, a la subvenció dels jurats de la ciutat i a l'atribució de la impressió a Joan Mei). Cal llegir l'edició d'Escartí tenint sempre en consideració que la seva intenció ha estat, principalment, la de divulgar el text i la figura de l'autor, i que no pretén, com ell mateix explica, ser exhaustiva ni resoldre totes les incògnites que se'n presentin.

La comparació entre la versió catalana i la castellana, traduïda i ampliada pel mateix Beuter, i que fou publicada per primera vegada a València el 1546, hauria ajudat a entendre millor la primera d'aquestes: permet detectar alguns errors d'impressió (que no d'autor), esbrinar la raó d'alguns canvis que incorporà Beuter i saber quines fonts afegí a la traducció. Per a l'esperada edició crítica, doncs, es farà imprescindible, d'entrada, acarar les versions de 1538 i 1546; Escartí, que recorda que Fuster li havia mig encomanat la tasca, diu que ja s'hi ha posat (7). En aquesta línia, serà igualment necessari mirar de delimitar pas per pas l'ús que fa de les fonts l'historiador, tasca que el curador també ha començat (19-20). Tot i que no pretenem fer un repàs complet de les perspectives que s'inauguren amb una tasca d'aquesta magnitud —Escartí les coneix prou bé—, ni tampoc aportar solucions definitives, ens permetem oferir algunes dades puntuals que hem pogut anar recopilant i que parteixen, sovint, de les afirmacions del curador de la present edició.

Essent com Beuter era un home amb interessos polítics a la cort d'Espanya, com afirma Escartí, creiem que la pretesa ‚marginalitat‘ de la seva dedicació a la història en el conjunt de la seva producció escrita cal entendre-la només com una simple ‚captatio benevolentiae‘ de l'autor (veg., en aquesta mateixa línia i uns quants anys més tard, el sermó d'Onofre Manescal). Si, en canvi, hem de creure al peu de la lletra Beuter i considerar la seva dedicació a la història només com a secundària, aleshores potser seria bo parlar de ‚complementarietat‘ entre aquest focus i els altres que haurien estat el motiu principal del seu interès (teologia) i, en conseqüència, estudiar-los també. D'entre les obres que va veure impreses, la de repercussió més immediata i la que el va fer conèixer entre els contemporanis fou la *Crònica*. La publicació en català primer i la traducció castellana després indiquen la mena de públic al qual anava dirigida, i també una clara intencionalitat política; només l'obra històrica del valencià no és escrita en llatí (a excepció del *Sumario del libro de las ceremonias de la misa* (1544), traduïda —i resumida— d'aquesta llengua, i que, val a dir-ho, fou dirigida al preceptor de Felip II, Juan de Zúñiga). Beuter s'inscriu en la línia dels que s'han anomenat els historiadors-polítics del cinc-cents: escriu allò que demana el poder establert en el moment oportú, i ho fa valent-se de tot el material que té a l'abast. La història actua com a arma de reivindicació política, i les institucions fan els possibles per tenir els seus artífexs materials, els historiadors, a la disposició dels propis interessos (ja sigui tenint-los en nòmina, ja sigui ajudant-los a difondre l'obra); per aquesta raó, la producció historiogràfica del valencià, i no pas la teològica, va rebre subvencions dels jurats de la ciutat per ser editada.

La transcripció completa de l'inventari post-mortem dels béns de Beuter, especialment la part corresponent a la biblioteca, ajudarà a conèixer, amb més detall, els gustos literaris del valencià i, de retruc, permetrà corroborar si posseïa els volums que cita. L'extracte que ens ofereix Escartí és encaminat a suplir aquesta mancança fins que Berger, que fou el primer a donar la localització del protocol on figura, es decideixi a publicar-lo; tot amb tot, però, les referències, per bé que utilíssimes, no sabem si deixen de ser parcials.

Pel que fa a la necessitat d'acarar el text català amb el castellà per tal de detectar possibles canvis i millorar la comprensió del primer, assenyallem uns quants exemples del resultat que se'n deriva i constatem que es fa necessari contrastar-los també amb altres textos que podrien ser font de Beuter. Aquest es va dedicar a corregir les errades de l'edició de 1538 a la de 1546, com es fa evident en certs moments: Iber hauria regnat 28 anys segons la versió catalana (p. 76) i 37 segons la castellana (1546, f. XXIV); en la castellana el valencià concorda amb la versió d'Annio de Viterbo (*De primis...*, cap. V) i d'algun altre autor que el seguia (com Florián de Ocampo, *Los quatro libros primeros de la Crónica general de España*, 1543, f. XXIV) i que, com l'italià, figura a la seva biblioteca. Ara bé, s'ho val de remarcar que del compte d'Alonso de Venero a l'*Enchiridión de los tiempos* es dedueix que Iber fou rei durant 38 anys, i que Venero és un autor que el valencià també cita sovint i l'obra del qual és entre els seus llibres. La cronologia, peça clau de la historiografia, per força havia de ser estrictament vigilada per l'autor. La datació proposada el 1538 devia semblar extranya als contemporanis de Beuter, com ho demostra l'afirmació d'un autor que es valgué

profusament de la *Crònica* del valencià, Antoni Viladamor, a la *Primera part de la Història general de Catalunya* (1585): «Dit Ybero concórdan los auctors que governà trenta-y-set anys, excepto Beuter, que scriu foren tant solament vint-y-vuit» (cap. II).

L'acarament de les dues versions pot portar a qüestionar la validesa d'algunes afirmacions. Del regnat d'Amalaric, destacava Beuter a la versió catalana: «En temps de // aquest se tingué lo segon concili toledà en Toledo contra Montano, eretge» (156) —i novament a través de Viladamor es detecta la sorpresa que causaren els seus mots: «An aquest arquebisbe Montano, Beuter lo nomena heretje, que no sé yo de ahont ho tragué» (cap. LXXXVI)—. La confusió entre l'heresiarca del segle II i l'arquebisbe del mateix nom no figura a la impressió de 1546, on fins i tot manca la referència al segon d'aquests; per contra, hi trobem escrit: «fue tenido por rey Amalarico sin contradición, y, aunque era herege de los arrianos, túvose en tiempo suyo el segundo concilio toletano» (1546, f. LXXXVIIIv).

L'estudi de la recepció de l'obra beuteriana facilita la detecció d'alguna de les variants entre les versions de 1538 i 1546 i permet conèixer quina de les dues feren servir, a l'hora de valer-se'n, els historiadors que el subsegüiren (són destacables en aquest context els casos de Miquel Puja-des, que el 1567 redactava el *Tratado de la precedencia de los reyes de Aragón sobre los de Francia*, o l'esmentat de Viladamor que, malgrat tenir a l'abast la traducció i ampliació castellana de la crònica, van usar la catalana).

Acabem amb un exemple que reforça la necessitat d'establir la nòmina de fonts emprades. L'editor constata, davant una afirmació de Beuter (Noè, diu, «edificà dos ciutats y nomenà-las de son nom a les dos, dient a la una ,Neoglàs' y a l'altra ,Noelàs', altres les nomenen ,Noegàs' y ,Noelàs'», 63) que som davant un error: per comptes de ,Neoglàs', afirma, «potser cal llegir ,Noeglàs'. O, després, ,Neolàs'. A tot cas, en algun punt es produí una confusió, ja que altrament no es pot veure la diferència que esmenta Beuter en ,nomenar' aquestes ciutats» (63, n. 19). A partir dels mots de l'edició de 1538 ja s'endevina, com fa Escartí, que la lectura és errònia, i que cal llegir ,Noeglàs' i no ,Neoglàs' («De la ciutat de ,Noega' ne fa menció Pompònio Mela [...]; y diu que esta ciutat ,Noega' és en la ribera dels astures, prop de les tres ares sestianes, de manera que és prop de la mar de Galícia», 63), punt que confirma la que suposem font d'aquest passatge, Anno de Viterbo («Berosus tradit [...] patrem Noam, cognomento Ianum, a Phoenicia et Africa in Hispanias traiecisse et dimisisse Tubali suo ex filio Iapheto nepoti duas colonias a suo proprio nomine dictas ,Noaelas' et ,Noaeglas', quamquam ,Noaegas' et ,Noaelas' scribat Plinius in III *Naturalis Historiae* capite XXI»; *De primis...*, cap. IV), però també un altre autor conegut per Beuter, Lucio Marineo Sículo («[...] y, según el mesmo Beroso afirma, Noé, que por otro nombre fue llamado Jano, aver pasado y venido de Phenicia en España. El qual dexó a Tubal su nieto, hijo de Japeto, dos poblaciones dichas de su proprio nombre la una ,Noelas' y la otra ,Noeglas', a las quales Plinio llamó ,Noegas' y ,Noelas'»; *De las cosas memorables de España*, 1533, ll. VI, [cap. I]). Una primera lectura de la *Crònica* fa pensar que per a la història dels orígens caldrà no centrar-se només en Giovanni Nanni, sinó també en les obres d'Alonso de Venero, Gauberto Fabricio de Vagad i Lucio Marineo Sículo.

La redacció castellana del passatge citat ,supra' («Entonces fundó [Noé] de su nombre la población ,Noela', que está en la tierra de Galizia, y la población ,Noega', que está aún en las Asturias», 1546, f. XVII) s'assembla força a la de Florián de Ocampo a la *Crònica general de España*: «Fundó [Noé] particularmente dos çibdades prinçipales, la una llamada ,Noela', en la provincia de Galizia, la otra, ,Noega', en la tierra que después dixerón Asturias». Alguns fragments de la versió de 1546 semblen més clarament deutors de la *Crònica* d'Ocampo que no pas aquest: és el cas d'una inscripció de Blanes atribuïda a Ciríac d'Ancona (Beuter, 1546, f. XLVIII cf. Ocampo, 1543, f. 232v), la recopilació de textos hispànics del qual Ocampo possiblement havia conegut de primera mà durant un viatge a Alemanya.

La feina duta a terme per Escartí amb Beuter, així com la solvència demostrada pel curador en l'edició d'un bon nombre d'obres cabdals de la literatura catalana dels segles XV-XVII, ens fan esperar, en un futur pròxim, noves aportacions fonamentals per comprendre l'evolució de la historiografia valenciana del segle XVI i l'obra del teòleg valencià.

Joaquim AIERDI, *Dietari. Notícies de València i son regne de 1661 a 1664 i de 1667 a 1679*, a cura de Vicent Josep ESCARTÍ (Biblioteca Baró de Maldà. «Els Nostres Clàssics», 3), Barcelona, Editorial Barcino, 1999, 500 pp.

En els darrers anys hem tingut la fortuna d'assistir a un increment notable de l'interès pels textos catalans de literatura personal, poc tinguts en compte tradicionalment. Segurament no és casual que aquesta atenció creixent haja coincidit amb una major preocupació historiogràfica per aproximar-se de manera profunda a la comprensió de la vida, les actituds i les mentalitats d'èpoques passades, ja que aquestes recerques troben en la literatura memorialística una font primordial.

Fruit d'aquest interès han estat les edicions i estudis de dietaris, llibres de memòries, notes dietarístiques, relacions, autobiografies, llibres de família i llibres de compte i raó, que poc a poc han anat apareixent en les llibreries. Aquests textos, redactats en català, a més del seu valor literari, amplien considerablement el coneixement sobre la nostra història moderna i contemporània amb notícies de primera mà, contribueixen a trencar amb el tòpic apriorístic i precipitat de la 'Decadència', i, pel seu caràcter privat i espontani, són també una font valuosa en l'estudi de la realitat lingüística catalana pretèrita.

En aquesta línia d'investigació, el professor de la Universitat de València Vicent Josep Escartí, especialitzat en dietarística i en la literatura catalana del Barroc, ens ofereix amb l'edició filològica del dietari de Joaquim Aierdi possiblement la mostra més reeixida de prosa memorialística catalana escrita en terres valencianes el segle XVII, juntament amb el dietari de mossèn Joan Porcar.

El valor de l'obra i de la tasca de Vicent J. Escartí, que va constituir el tema de la seua tesi doctoral, augmenta si tenim en compte que, a pesar del seu valor intrínsec, fins ara se sabia ben poc de les *Notícies de València y son regne*, les quals havien romàs inèdites, i els estudis específics sobre el llibre eren pràcticament inexistents. El mateix cabia dir respecte a l'autor, el prevere i beneficiat de la Seu de València Joaquim Aierdi. La recerca arxivística d'Escartí ha permès capgirar aquesta situació, i ara com ara disposem d'un material bibliogràfic abundant sobre l'autor del dietari, incloent-hi els seus orígens familiars. L'editor ens en dona notícia detallada en el seu estudi i en els quatre apèndixs que inclou en el llibre. Els dos primers apèndixs contenen la transcripció de documentació manuscrita de mossèn Aierdi. El primer, en concret, consisteix en l'edició d'una selecció de les notes del *Libre de diferents calendaris de actes de mi, mossèn Joachim Aierdi*, manuscrit conservat en l'Arxiu de la Catedral de València. Es tracta d'una espècie de registre o inventari on el beneficiat anotava els documents que posseïa, assignant-los un número, i on solia intercalar notícies sobre la seua vida privada. En el segon apèndix hom pot llegir el testament hològraf i el codicil de Joaquim Aierdi. El tercer apèndix és l'inventari post-mortem dels seus béns, i en el darrer el lector es troba amb un completíssim arbre genealògic de la família Aierdi confeït per l'editor a partir de les dades biogràfiques documentals.

Gràcies a aquesta recerca ara sabem que Joaquim Aierdi, fill d'un mercader d'origen basc que adquirí el privilegi nobiliari, fou un personatge d'una certa influència entre els beneficiats de la Seu, el qual aconseguí de reunir una fortuna important. A més fou un escriptor constant i prolífic, dotat d'una personalitat ordenada i acurada, autor almenys de set volums manuscrits de *Notícies*, dels quals ens n'han pervingut només dos, i d'altres molts papers de caràcter privat, demostrant, així, la continuïtat del català com a llengua escrita en l'àmbit privat i en la producció manuscrita.

La investigació sobre l'autor és el complement necessari de l'estudi de l'obra. En aquest sentit, Vicent Josep Escartí fa una anàlisi minuciosa del text, per tal de detectar-ne la configuració, analitzar la tipologia de les notícies recollides per Aierdi i descobrir les vivències i les opinions de l'autor sobre els esdeveniments que tan acuradament anotava i sobre la societat en general.

Lògicament, els aspectes eclesiàstics i litúrgics són els que més cridaren l'atenció del beneficiat Aierdi, sobre els quals ens ofereix dades i detalls certament impagables. Juntament amb aquestes notícies, ocupa també un lloc destacat en el dietari la problemàtica social i el clima de violència de l'època. Els assassinats i robatoris, la presència de pirates barbarescos a les costes valencianes, el bandolerisme i la revolta dels llauradors de l'Horta l'any 1663 són temes que crida-

ren l'atenció de mossèn Aierdi, i sobre els quals ens reporta escenes, comentaris i detalls difícils de trobar en la documentació administrativa contemporània.

Escartí estableix encara un tercer bloc de notícies, aquest de caràcter miscel·lani, on s'inclouen els esdeveniments més diversos: política de la monarquia hispànica, notes necrològiques, provisió de càrrecs civils i eclesiàstics, celebració de comèdies i bous, meteorologia, un tema ben del gust de l'època com eren les monstruositats i deformitats humanes, i fins i tot no hi manca l'element sobrenatural manifest en l'aparició de sants, ànimes i dimonis. En definitiva, hi veiem desfilar tot el bigarrat, excitat i colorista món del Barroc, i, com demostra el professor Escartí, no de manera asèptica, sinó des de l'òptica d'un clergue del segle XVII com mossèn Aierdi, el qual ens descobreix bona part de la seua mentalitat -personal i, estamental'- a través dels papers privats.

Prèviament a l'estudi de l'autor i de l'obra, Vicent J. Escartí ens ofereix una aproximació al context cultural del segle XVII i a la dietarística del Barroc, per tal de situar amb propietat el text de mossèn Aierdi en aquell món. El curador de l'edició fa un esforç per classificar el conjunt heterogeni de la literatura memorialística, dins la qual distingeix i caracteritza les relacions, els llibres de memòries i els dietaris. Aquest darrer subgènere, en el qual s'inclouen les *Notícies de València y son regne* d'Aierdi, s'inicià en les nostres terres a mitjan segle XIV, com a evolució lògica dels annals i dels cronicons, i té com a objectiu comú l'interès per a deixar memòria a les generacions futures d'esdeveniments o fets destacats a ulls dels autors. Escartí fa un repàs als dietaris valencians del segle XVII, tant als escrits en català com en castellà, i en destaca el valor històric per a contrastar les versions oficials dels fets esdevinguts en un determinat moment, el valor narratiu de les obres i la informació que proporcionen, difícil de trobar en les fonts 'oficials', sobre la mentalitat d'una època tan complexa com el Barroc.

Des d'un punt de vista lingüístic són també obres ben aprofitables. D'una banda, hom constata l'interès sociolingüístic per les actituds que palesen els autors en escollir una llengua o una altra de les dues que, en principi, tenien a l'abast. D'una altra banda, hi ha l'interès intrínsec de la llengua dels textos per a la nostra història lingüística. En aquest sentit, Vicent J. Escartí inclou també un capítol extens dedicat a l'anàlisi lingüística del dietari. En aquest estudi l'editor destaca els trets més característics de la llengua reportada pel dietarista i la compara amb el català parlat actualment a la zona central del País Valencià i amb un registre més conservador i formalista com l'administratiu, a través d'un text contemporani a les *Notícies* com són les *Ordinacions de la costa marítima del Regne de València* (València, 1673). El professor Escartí pensa que el registre lingüístic del dietari és representatiu d'un nivell col·loquial, amb expressions i girs populars, i que, per tant, no devia trobar-se gaire allunyat de la llengua parlada pels valencians del segle XVII. Per això possiblement no hauria estat de més dedicar un apartat de l'estudi lingüístic a aquesta mena d'expressions i girs, i més si tenim en compte que fins a arribar als segles XVIII i XIX, amb textos populars com el teatre de sànet, els entremesos o els col·loquis i romanços, no són gaire abundants els textos literaris, si més no al País Valencià, on tenim oportunitat de trobar-nos sovint amb expressions i girs de caràcter col·loquial. I en aquest sentit un buidatge detingut de la literatura memorialística, fins no fa gaire a penes tinguda en compte, tal vegada ens proporcionen sorpreses agradables.

En l'aspecte ortogràfic l'editor crida l'atenció sobre el coneixement de la tradició gràfica catalana que tenia Aierdi, si bé sense poder evitar una certa influència del castellà i de la fonètica apitxada. En el nivell fonètic cal destacar la presència d'alguns trets populars valencians, compartits de vegades amb altres dialectes: la variant reduïda ,dimats = dimarts', la palatalització de [sk] en [ʃk], el tancament contextual de la ,o' àtona en ,u', o l'ús de ,a' per ,e' àtona en síl·laba inicial (,ganner = gener', ,amparassen'...), entre altres.

Passant a la morfositaxi, trobem la variació formal dels pronoms febles segons el lloc que ocupen en el context de la frase. Com en altres textos valencians de l'època es nota una presència destacada de les formes reforçades ,em', ,es', ,ens' i ,en', actualment poc habituals en valencià central. És també notable la forma ,eus' com a variant del pronom ,vos'. En l'article masculí preval la forma ,lo', com era habitual a l'època, i la reforçada ,el' apareix fonamentalment precedida d'un mot acabat en vocal, que és el context on s'inicià la mutació, si bé ja es troba en algun cas precedida de consonant, prova de l'extensió que anava adquirint aquest canvi. En els demostratius de les

persones primera i segona predominen ja clarament les formes no reforçades, que han acabat imposant-se en valencià. En els possessius conviuen les formes plenes i les àtones, les quals fins i tot predominen, cosa no estranya a l'època. En els numerals convé recordar les formes populars valencianes ,dèsat, dèset, dhuit, dè nau'. En els verbs incoatius juntament amb l'increment ,-ix-', es troben encara exemples de l'infix ,-eix-'. En l'imperfet de subjuntiu Escartí troba ja alguns casos, si bé pocs, de les formes en ,-ra', que modernament han acabat imposant-se en valencià, encara que continuen predominant clarament en el dietari les formes tradicionals en ,-s'. Si bé hom podria haver desitjat trobar més detalls sobre alguns aspectes poc estudiats de la nostra gramàtica històrica, i menys encara en l'època moderna, com els indefinits, les preposicions, les conjuncions i la sintaxi oracional o la morfologia lèxica, també és cert que això segurament depassa els objectius de l'editor i de la col·lecció, i que ha de ser la tasca d'estudis monogràfics, els quals a partir d'ara compten amb tots els beneficis que es poden extraure d'un nou text català curosament editat.

En l'aspecte lèxic l'editor destaca el «gran interès lexicogràfic» del dietari, i ofereix una profitosa llista dels mots de major interès complementats amb notes informatives.

Tot seguit Vicent Josep Escartí inclou un capítol dedicat a destacar el valor literari del dietari d'Aierdi, on fonamentalment caracteritza el seu model lingüístic, tenint en compte la classificació de la prosa de l'època del Barroc feta per Modest Prats i Albert Rossich. Escartí acaba situant la prosa de mossèn Aierdi a cavall entre el model de la prosa didàctica popular i el de la prosa barroca popular.

Els dos volums conservats de les *Notícies de València y son Regne* es troben en un manuscrit autògraf, en la Biblioteca Universitària de València, on van ser llegats pel catedràtic Francesc Xavier Borruell, el darrer posseïdor del manuscrit, l'any 1838, i on han romàs inèdits fins a hores d'ara, quan sortosament, gràcies a la labor de Vicent Josep Escartí, es troben a l'abast de tothom en una acurada edició filològica i anotada, feta d'acord amb les normes adoptades per la prestigiosa col·lecció «Els Nostres Clàssics» de l'editorial Barcino. L'edició inclou també una descripció codicològica del manuscrit i es clou amb uns útils índexs de rúbriques i de noms (topònims i antropònims).

Edicions i estudis com el de Vicent Josep Escartí són necessaris en la tasca de completar la història de la literatura barroca en català i són una contribució gens menyspreable a la nostra història lingüística. Esperem que l'edició del dietari de mossèn Joaquim Aierdi serveisca d'incentiu per acabar de traure de l'oblit els papers personals que encara romanen inèdits en els arxius i biblioteques, i per a editar críticament els que encara estan mancats d'edicions crítiques.

Joaquim Martí Mestre

Francesc FELIU I TORRENT, *Catàleg dels manuscrits filològics d'Antoni de Bastero* (Biblioteca Filològica, XL), Barcelona: Institut d'Estudis Catalans 2000, 249 p.

Aquest volum de Francesc Feliu i Torrent, professor de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona, va merèixer el premi Marià Aguiló 1999 de l'Institut d'Estudis Catalans i és presentat per un pròleg del prof. Joan Martí i Castell, que també ha tingut cura de l'edició del volum.

L'obra consta de cinc parts:

1. Justificació d'aquest inventari (13-21). L'autor presenta la història de la investigació sobre els manuscrits d'Antoni de Bastero i Lledó (1675-1737), canonge de Girona. Aquests papers havien estat considerats de manera molt incompleta per Milà i Fontanals l'any 1856; Rubió i Ors va completar-ne la llista l'any 1894 i a partir d'aleshores Pere Bohigas (1943), Modest Prats (1974) i Rosa Maria Postigo (1975) hi havien fet aportacions menors, però ningú no havia emprès mai la tasca feixuga i, en cert sentit, desagradida de reconsiderar i ordenar el trencaclosques de l'obra del canonge-filòleg gironí. En aquest primer capítol Feliu ressegueix la història de la dispersió dels

manuscrits basterians i fa tot un seguit de consideracions metodològiques que considerarem més avall.

2. Catàleg dels manuscrits (23-209). Conté la descripció dels 69 manuscrits que contenen l'obra filològica de Bastero, repartits entre les biblioteques següents: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (34 volums), Biblioteca Universitària i Provincial de Barcelona (23 volums), Biblioteca del Seminari Diocesà de Girona (8 volums), Biblioteca de Catalunya (3 volums) i Arxiu Històric Municipal de Barcelona (1 volum). Cal felicitar l'autor per l'immens treball que ha realitzat posant ordre a un veritable trencaclosques de volums facticis. Un exemple permetrà de fer-nos una idea precisa del tipus de treball que ha realitzat Feliu:

«Manuscrit 3-II-10 [de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona]

«*Aspecte exterior del manuscrit*: És un volum en foli, de mida holandesa, relligat amb una enquadernació senzilla, en pergamí, idèntica a la dels volums de miscel·lània descrits al començament. Les cobertes fan 290 x 210 mm, i el volum té una 15 mm de gruix. Hi ha quatre fermalls de pell, en força bon estat —els dos inferiors, una mica mutilats. La inscripció manuscrita del lloc és la següent: «*Bastero / Grama{tica} Itali{ana} / m.s.*».

«*Descripció interior*: Integren el volum diversos quaderns amb fulls de mides desiguals i molts papers solts. No hi havia originàriament cap foliació, i jo mateix, havent-lo volgut microfilm, he foliat amb llapis tots els papers que l'integren (102 fulls), per tal d'evitar que se'n perdés cap.» (73-74).

Feliu ha fet una bona feina d'artesà de la cultura. És interessant remarcar que el seu treball descriptiu, molt precís, fins a l'escrupolositat, es veu enriquit pels comentaris que permeten de relacionar els textos que va descrivint amb el conjunt complex que constitueix l'obra filològica de Bastero:

«El quart quadern del volum (fulls 20-23), que en realitat no pertany a aquest manuscrit, és molt interessant, perquè ens revela diferents intents i els primers esbossos del projecte de la *Crusca provenzale*. Hi podem llegir diversos assajos de la portada de l'obra, semblants a aquell que he descrit al ms. 3-II-2 d'aquest mateix fons, i diversos dissenys de l'estructura d'aquest diccionari —fins i tot anteriors a la denominació de *Crusca provenzale*. El fet de trobar-lo inserit dins d'aquest manuscrit s'explica, segurament, perquè, el primer capítol de la gramàtica —la *Història de la llengua italiana*— aprofita alguns dels continguts del que havien de ser els «*capítols preliminaris*» en el primitiu disseny de la *Crusca provenzale* —vegeu també el que n'he dit al ms. 3-II-2.» (77).

3. Índexs del catàleg (211-232). És un apartat complex i imprescindible per a poder accedir amb facilitat al contingut dels manuscrits, que són un corpus molt bigarrat, atès que són formats en bona part per materials de treball, o projectes de llibres futurs, que sols es troben embastats. Feliu distribueix aquests índexs en els apartats següents: 3.1. Índex de noms, autors i obres. 3.2. Índex temàtic, que comprèn les seccions següents: Administració, comptes; Cartes; Ciència, medicina; Geografia; Història: documents antics, política; Jocs; Literatura: comentaris o anotacions de clàssics i antics, poesia, poesia trobadoresca (conceptes, gèneres); Llengua: dialectes, etimologia, gramàtica, història de la llengua, lexicografia, llengües, morfologia i sintaxi, ortografia; Memorials i edictes; Obres breus, de circumstàncies; Obres d'Antoni de Bastero; Oracions, sermons i altres textos de caràcter religiós o eclesiàstic; Plets, al·legacions i qüestions jurídiques: processos inquisitorials; Relacions de successos; Altres temes. 3.3. Índex dels manuscrits.

4. Apèndix: la biblioteca d'Antoni de Bastero. És una recerca molt important que permet documentar la part més consistent de la biblioteca d'un erudit català del barroc. Feliu a partir d'una feliç intuïció, de molt de treball i d'algun granet de sort ha pogut localitzar dins els fons antics de la Biblioteca del Seminari Diocesà de Girona un conjunt de cent cinquanta volums que pertanyen als fons de Bastero. A banda dels volums localitzats efectivament Feliu pot 'reconstruir' amb molta versemblança el conjunt de la biblioteca del canonge gironí a base de les obres que, per altres escrits seus, se sap —o es pot raonablement conjecturar— que posseïa. Les seccions d'aquesta biblioteca setcentista comprenien: 1. Llengua, 2. Literatura, 3. Història, 4. Dret, 5. Religió i teologia. És un corpus de 182 obres ben identificades, més un grup d'obres dubtoses, per alguna o altra raó, que formen un gruix d'uns 250 volums.

El llibre de Francesc Feliu es clou amb una cinquena secció que recull la Bibliografia (247-249).

Cal remarcar l'oportunitat de la publicació d'aquest estudi per dues raons:

1. Història cultural. Antoni de Bastero és un personatge de notable relleu intel·lectual dins del món del barroc, que, en el panorama català, es caracteritza per la manca de grans figures. Aquest llibre s'afegeix al conjunt de treballs que des de l'any 1994 F. Feliu ha dedicat a l'estudi d'aquest personatge i del seu món: La *Història de la llengua catalana d'Antoni de Bastero*, dins «Estudi General», 14 (1994); *Sentit i context de la primera història del català*, que és l'estudi introductori de l'edició que el mateix Feliu ha publicat de la *Història de la llengua catalana* de Bastero (1997); *Els inicis de la Filologia catalana moderna: estudi biogràfic d'Antoni de Bastero i Lledó, canonge de Girona (1675-1737)*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins», 39 (1998); *La gramàtica italiana d'Antoni de Bastero i Lledó (La Sardegna e la presenza catalana nel Mediterraneo [1998])*; *L'emprenca d'Antoni de Bastero entre els seus contemporanis i la pervivència del seu record. Revisió crítica dels estudis basterians*, dins «Arxiu de textos catalans antics», XVII (1998); *Coneixement i percepció de la llengua catalana en l'obra d'Antoni de Bastero*, (Estudis de Filologia Catalana. Dotze anys de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes [1999]). El *Catàleg dels manuscrits filològics d'Antoni de Bastero* aporta una peça clau en la comprensió del personatge i del seu món. Si mai calgués completar l'edició de *La Crusca provenzale* ara es disposa dels elements imprescindibles per a realitzar aquesta tasca.

D'altra banda aquest volum conté elements de reflexió molt valuosos per a la comprensió del món del barroc i de la relació dels intel·lectuals d'aquest moment cultural amb la llengua. Així, de la mateixa manera que Bastero escriu la seva *Història de la llengua*—que ara podem llegir gràcies al treball de Francesc Feliu— en castellà, també tenia preparada una *Gramatiga de la llengua Italiana .. Per us, y Servey de la Patria y Nacio Catalana, i demes que parlian, ò entenguen lo Catala Idioma* (ms. 3-II-10 de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, p. 76 del *Catàleg*).

2. Metodologia

Feliu afirma en la *Justificació* del seu llibre:

«El catàleg dels manuscrits d'Antoni de Bastero que he construït no és, tanmateix, un catàleg convencional, i no té la brevetat i l'esquematisme característics avui de pràcticament tots els catàlegs bibliogràfics, que solen elaborar-se ja, generalment, de manera informatitzada. M'he permès de fer un catàleg discursiu, una mica a l'antiga usança; una descripció raonada de les particularitats i els continguts de cada un dels volums inventariats, on es copien els índexs manuscrits de Bastero, quan n'hi ha—sovint inclouen comentaris ben interessants—, i també altres fragments dels textos, quan considero que tenen alguna importància. He mirat d'observar les pautes i els criteris que suggereixen, per a la catalogació de manuscrits, Pere Bohigas, Anscari M. Mundó i Amadeu J. Soberanas a les seves ja clàssiques ‚normes‘, tot i que he hagut d'adaptar-los a la naturalesa dels documents que m'ocupaven, ja que aquestes normes, com en general tots els manuals i estudis que he pogut consultar sobre la pràctica de la codicologia, s'orienten exclusivament cap a la descripció de còdexs medievals i de manuscrits perfectament acabats, i no resolen molts dels problemes que plantegen els lligalls i els esborranys que jo volia catalogar. Això que dic no vol ser pas, de cap manera, una justificació de les moltes mancances i arbitriarietats que segurament es podran trobar en la meua feina, però cal tenir-ho en compte i mirar d'establir, en el futur no gaire llunyà, criteris millors i més adequats per a les edicions i el treball en general sobre textos de l'època moderna, on hi ha encara tant per fer». (19-20)

Per a mi el món dels manuscrits catalans medievals té com a model de referència fonamental i insubstituïble el volum de Josep Perarnau, *Els manuscrits lul·lians medievals de la «Bayerische Staatsbibliothek» de Munic. I. Volums amb textos catalans. Apèndix: Inventari d'obres lul·lianes en català* (Studia, textus, subsidia, III), Barcelona: Facultat de Teologia 1982, 10-16. Quedava, però, obert metodològicament el món dels manuscrits de l'època barroca. Penso que el *Catàleg* de Feliu ha vingut feliçment a omplir aquest buit atès que el model que ofereix és d'altíssim rigor i pot ser pres com a norma per a inventaris futurs de manuscrits d'aquest període històric.

A la vista del *Catàleg dels manuscrits filològics d'Antoni de Bastero* veiem que es revela d'una justícia extrema l'observació que el mateix Feliu havia fet sobre la figura del canonge-filòleg, en un treball anterior seu:

«Bastero és pròpiament filòleg, en tant que afronta una acurada tasca de còpia i edició de còdexs trobadorescos i buidatge d'altres textos i edicions antigues; però també és gramàtic, com

ho demostren la quasi completa redacció d'una gramàtica italiana o el seu interès pel *Donatz proençals* i les *Rasós de trobar*, on descobreix formulada la regla dels casos occitans; i crític literari, pel seu interès a establir períodes, gèneres i autors en la poesia dels trobadors; i historiador o erudit, com ho testimonien els seus coneixements jurídics, la mena d'anotacions contingudes en els seus manuscrits miscel·lanis, la redacció, incompleta, de la *Història de la llengua catalana.*» (*L'empremta d'Antoni de Bastero entre els seus contemporanis i la pervivència del seu record. Revisió crítica dels estudis basterians*, dins «Arxiu de textos catalans antics», XVII [1998], 573).

Gràcies als treballs de Francesc Feliu, Antoni de Bastero és un personatge recuperat per a la història cultural catalana.

Joan Ferrer i Costa

Ernest LLUCH, *L'alternativa catalana (1700-1714-1740). Ramon de Vilana Perlas i Juan Amor de Soria: teoria i acció austriacistes*, Capellades 2000, 189 p.

El llibre és curt i en canvi sorprèn per la seva novetat. El seu autor ha passat a la història d'una manera tràgica. Els bascos que van decidir i els bascos que van executar la seva mort mai no entendran de quina forma pregona Ernest Lluch estava compromès amb la causa de les llibertats nacionals dels pobles d'Espanya. No és pas la primera vegada que un just paga pels pecadors. No és la primera vegada ni serà l'última, però la comissió d'aquesta enormitat corprèn cada vegada. I si estampem aquí que Ernest Lluch fou un home just, és perquè parlava alt, clar i a la cara. Els qui el van matar ho van fer d'amagat.

El lector és pregat d'excusar aquestes paraules tan poc acadèmiques, motivades precisament per fets d'impossible control. En els seus darrers llibres i altres escrits, Ernest Lluch havia fet palesos els resultats de la seva meditació i investigació dels problemes de Catalunya, de València, del País Basc, de l'Espanya moderna. El seu temperament apassionat el duia a revaloritzar personalitats i idees només aparentment periclitades. Tenia l'instint, potser innat, potser suscitat per J. Vicens i Vives, de saber buscar i trobar la continuïtat històrica fins en les circumstàncies més discontinües. El seu pas per les responsabilitats polítiques i les coneixences que el fet li va proporcionar, avivaren en ell la curiositat històrica i la seva irresistible vocació d'investigador. El dia que el van matar vam tenir tot d'una la consciència clara que la Catalunya i l'Espanya del futur havien perdut en dels seus valors intel·lectuals més eficaços.

El llibre que ara voldríem saber postillar és un 'serrell', com ara es diu, de *La Catalunya venguda del segle XVIII. Foscos i clarors de la il·lustració* (1996), on s'estudiava *L'austriacisme persistent i purificat: 1734-1741* (capítol III). El serrell és una considerable ampliació del que s'insinuava a *La Catalunya...* Ernest Lluch comença ressuscitant bibliogràficament el comte Juan Amor de Soria, autor de *Enfermedad crónica y peligrosa de los Reynos de España y de Indias: sus causas naturales y sus remedios* (1741), és a dir, fent una valoració de les al·lusions i/o estudis que li han dedicat J. A. Maravall, F. Martínez Marina, P. Fernández Albadalejo, Iris M. Zavala, Antonio Elorza, J. Luis Castellano, Giovanni Stiffoni, J. Macías Delgado, Virgina León Sanz, Aguilar Piñal i C. Martínez Shaw. Després estudia el seu pensament polític a través de l'examen de diversos manuscrits conservats ara a la Biblioteca de la Real Academia de la Historia, datats en llocs i èpoques distintes: 1710, 1711, 1718, 1734, 1735, 1736, 1741, 1742, 1748, els quals per ventura no li poden ésser atribuïts en la seva totalitat i on es tracten tota mena de qüestions de govern i pensament polític. Entre aquestes obres destaca un volum d'*Adiciones y Notas históricas. Desde el año 1715 hasta el 1736*, que es presenta en el lloc com a volum II (i el volum I per ara no compareix), i és un complement «de los casos omitidos o no sabidos del autor de aquellas *Memorias Históricas*», és a dir, Francesc de Castellví. Al mateix temps hi ha tres obres jurídiques sobre dret públic d'Amor de Soria de les quals es coneix el títol i es pot suposar la doctrina -que va sintetitzar en d'altres escrits seus- que tampoc no han encara comparegut.

Després de la presentació de la figura i els escrits de Juan Amor de Soria, Lluch presenta la figura i escrits de Ramon de Vilana Perlas i ho fa utilitzant «la tècnica del coneixement après pas a

pas, gairebé reproduint els passos de la nostra investigació» (p. 38). Tornen a ésser citats J. A. Maravall, V. López Sanz, afegint-s'hi F. Duran Canyameras, F. Castellví, J. Mercader Riba i P. Voltres Bou. D'altra banda F. Wolf havia publicat el 1854 vint-i-quatre cartes de l'Emperadriu a Vilana, i s'havia interessat per aquest cap del partit espanyol a Àustria. Vilana fou un home d'acció, que tingué partidaris i enemics, i es convertí en l'amo dels afers hispànics en la cort de l'arxiduc Carles III. En l'opuscle *Via fora als adormits* és atacat durament, a causa del seu suport a Grases i Gralla, com a despòtic, càrrec del qual l'absol Lluç. Era, doncs, un personatge conegut, però abans de Lluç ningú no s'havia interessat a fons per la seva persona. Trenta pàgines del llibre són consagrades a establir la seva biografia, a base d'un rastreig molt ben conduït de les fonts bibliogràfiques disponibles i de l'exploració acurada dels escrits que emanaren o gravitaren entorn del partit austriacista i de Vilana Perlas.

Al seu costat, Juan Amor de Soria és un rigorós analista de la realitat política del seu temps des d'una mentalitat foralista i desperta, com es desprèn de *Enfermedad crónica*, on analitza les causes del mal funcionament del sistema institucional austriacista i n'assenyala els possibles remeis, centrats en la convocatòria periòdica i fixa de les Corts, i en l'existència d'una mena de diputació permanent presidida per un conseller d'Estat, en una línia clara de potenciació del parlamentarisme. Les Corts i llur diputació permanent haurien de servir per «a hermanar y concordar les dos coronas (Castella i Aragó) y sus naciones deshaciendo y destruyendo ... la discordia y antipatía que entre ellas ha reinado». Soria exposava diverses mesures de caràcter hisendístic i econòmic: equilibri entre les aportacions tributàries de Castella i Aragó, foment de l'Agricultura i del comerç, constitució de tres companyies autoritzades. Lluç subratlla en Soria la influència de Diego Saavedra Fajardo i Pedro Fernández de Navarrete, bo i remarcant-ne les diferències de parer en punts sensibles. En resum, el seu és un dels projectes més interessants i més precoços per a aportar remeis als mals d'un país que des del segle XVI canviava constantment de nord polític i necessitava asserenar-se i centrar-se en un paper geopolític adequat a les seves circumstàncies i possibilitats.

L'acció política de Vilana Perlas i el pensament d'Amor de Soria són vistos per Lluç com dos elements perfectament complementaris. Que Vilana Perlas fou un foralista convençut no és discutible. Que era un home que des del 'Despatx universal' cercava l'eficàcia també és cert. De fet, el partit espanyol influí perquè l'emperador Carles VI introduís canvis autonòmics en el govern d'Hongria, mentre la causa d'Espanya entrava progressivament en una via morta! Com sigui, Vilana es perfila en l'estudi de Lluç com un personatge que ha d'ésser molt revaloritzat, de la mateixa manera que l'austriacisme 'purificat', és a dir, reformat i profundament renovat, fa néixer la sospita, ja hipotitzada per Fontana i Lázaro, que no hauria estat «impossible que les institucions de la Corona d'Aragó haguessin pogut anar evolucionant a l'estil de com ho feren les angleses o holandeses» (p. 108).

De manera que el llibre de Lluç convida a deixar de veure l'inici del XVIII hispànic com un enfrontament entre «un austriacisme format per requinçalles medievalitzants i un jacobinisme de nova soca» (p. 109). No solament hi havia la possibilitat de purificar un règim que no havia pas estat del tot nefast, sinó que el despotisme de Felip V no adobà res. Els qui han cregut veure en la introducció de la fiscalitat filipista -que va haver d'ésser reformada- la causa del creixement de la Catalunya del s. XVIII, haurien d'explicar per què en el mateix període l'Aragó no va créixer, i en canvi ho feu Menorca, que va quedar el marge de l'absolutisme borbònic. Com haurien d'explicar també el creixement de Catalunya durant el s. XVII ...

Per aquest camí el llibre de Lluç és ple de suggestions historiogràfiques i polítiques, i tindrà influències pregones en l'estudi del XVIII català. Suggestirà noves possibilitats de lectura de fets i documents que s'il·luminen els uns als altres a mesura que són rescatats de l'oblit i el silenci. I donarà models interpretatius nous, que haurien de fer el seu camí. Un poble amb tantes desfetes a sobre com Catalunya ha de saber almenys si ha perdut amb dignitat i coherència, o si els seus mals històrics són deguts principalment a la desestructuració interna. Les recerques de Lluç sobre el XVIII català han obert una clariana interessant. Caldrà ara estudiar amb més detall si els esforços polítics d'un Vilana Perlas i la meditació del seu fidel Juan Amor de Soria entorn del règim parlamentarista que calia donar a Espanya foren rebuts pel cos social català amb la millor de les actituds. Lluç indica fites, però sens dubte en un camí on encara hi ha molts papers per a explorar, moltes idees per a sospesar, actituds per a aclarir i dades per a completar.

Més d'una tercera part del llibre és consagrada a publicar textos de i sobre Vilana Perlas: 1. *Representació de Vilana Perlas a l'Arxiduc sobre Hisendes confiscades (4-VI-1709)*, procedent de l'ACA, Mestre Racional 685, f. 1-2; 2. *Lletra del Marqués de Rialp adreçada a l'abat de Poblet Francesc Dorda, nunc Bisbe de Solsona, demanant-li que donés extensament el seu parer en la qüestió de la concessió als anglesos dels batiments de "reals" d'a dos (12-XII-1711)*, procedent de l'Arxiu de Poblet, Escornalbou, mss. de l'Abat Francesc Dorda; reproduït de Felip Mateu i Llopis, *Les encunyacions de l'Arxiduc Carles i l'estat del tresor reial durant la guerra de successió*, dins «Estudis Universitaris Catalans», t. XVII (1932), p. 216-217; 3. *Reflexions anticipadas en Barcelona a su majestad CC para el buen gobierno de la España, año 1710*, de Ramon de Vilana Perlas, conservat a la Reial Acadèmia de la Història, ms. 9-5637, n. 15; 4. *Lletres de l'Emperadriu Elisabeth a Ramon de Vilana Perlas (1713-1714)*, reproduïdes, sense l'aparat crític, de Ferdinand Wolf, *Vierundezwanzig eigenhändige Briefe der Kaiserinn Elisabeth, Gemablinn Karl's VI an den Staatssecretär Marqués de Rialp*, dins «Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften», Viena, 1854, vol. 12, p. 120-141; 5. *Representación del Marqués de Rialp al emperador nuestro señor en el año 1718 sobre la expedición de los negocios de estado*, també conservat a la Reial Acadèmia de la Història, ms. 9-5637, n. 10; 6. *Donació de la vila de Rialp i Vall d'Assua amb totes les seves jurisdiccions i dependències (25-VI-1710)*, procedent de l'ACA., A. R. Intrusos, r-197, f. 40v-49; 7. *Títol del Marqués de Rialp (16-VIII-1710)*, procedent de l'Arxiu de la Marquesa de Rialp, traducció al castellà de Julio Casares, sense data; 8. *Donació de Propietats de l'Imperi (5-III-1725)*, del mateix Arxiu de Rialp, traducció de l'alemany al castellà de Roswithe Paarmann (1987); 9. *Títol de comte del sacre Romà Imperi Vilana Perlas (5-III-1725)*, del mateix arxiu, traducció al castellà de Fernando Meléndez Mendoza; 10. *Primer testament (2-IV-1733)*, del mateix arxiu, traducció de l'alemany al castellà de Juan Amor (1990); 11. *Segon testament (posterior a 1733)*, del mateix arxiu i traduït pel mateix traductor.

Potser el millor mèrit del llibre de Lluch, a més de la publicació dels textos que acabem de ressenyar, és la impressió que causa, a propòsit de la Guerra de Successió i del seu desenllaç, que hem d'aprendre encara a treballar des del punt de vista de la professionalitat històrica i sense prejudicis de cap mena. Els fets -tots els fets- són irreversibles i la història no els corregeix, però sí que n'il·lumina les causes i n'assenyala la transcendència. No hi ha cap extrapolació ni legítima en el llibre de Lluch, però ningú no negarà que està impregnat d'una atmosfera que només li ha pogut insuflar l'èxit institucional de la transició política de la Catalunya del darrer quart del segle XX. És a la llum del que acaba de passar i del que pot anar venint -la transformació d'Espanya en una entitat política federal i composta- que l'actitud i el pensament dels exiliats del 1714 i la fixació dels seus objectius de cara al futur prenen un valor que no té res de nostàlgic, ans és viva actualitat política. El coneixement del pensament austriacista català -de l'alternativa catalana- i la seva divulgació en l'àrea historiogràfica hispana donarà els seus fruits. És ja un fruit molt interessant que paral·lelament al llibre que hem intentat de valorar, la Diputació General de Aragó publiqui una àmplia antologia dels textos de l'aragonès Juan Amor de Soria, preparada pel mateix Lluch. I en seguiran d'altres, perquè la seva mort no tallarà res, al contrari. Ni en el camp dels fets, ni en el de les idees. En tot cas, la valoració de la seva figura, del seu treball i del seu temperament servirà per a reblar una vegada més que les circumstàncies polítiques només es modifiquen quan s'han modificat prèviament les consciències. I les consciències les revifa el treball, no els trets.

Jaume de Puig i Oliver

Pere BOHIGAS I BALAGUER, *Mirall d'una llarga vida*. A Pere Bohigas, centenari. Edició a cura d'Antoni M. BADIA I MARGARIT, Germà COLÓN I DOMÈNECH, Josep MORAN I OCERÍNJAUREGUI (Biblioteca Filològica, XLI), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2001, 800 pp.

La recent commemoració centenària del naixement d'Ausiàs Marc ha ofert l'ocasió per a reconèixer una vegada més l'excel·lent feina feta per Pere Bohigas i Balaguer en la seva edició de la

poesia d'aquell clàssic; al cap de poc arribava una altra escaiença centenària, aquesta vegada del mateix prof. Bohigas, i amb encert total la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans decidí i ha realitzat un acte d'estricta justícia aplegant i publicant en el volum que ens ocupa alguns dels estudis esparsos del dit professor: decisió, com ja he dit, d'estricta justícia, d'una banda, però de l'altra d'innegable servei als estudiosos, car fins ara no era fàcil de tenir a l'abast de la mà els setze estudis que, tot i haver restat fora dels seus dos aplecs dels anys 1982 i 1985, segueixen essent tothora de consulta obligada. No cal dir com des d'aquestes pàgines ens sumem de cor a la manifestació de «l'adhesió i la gratitud» que tots devem al prof. Pere Bohigas!

I ens hi sumem donant a conèixer el conjunt d'estudis que configuren el volum commemoratiu, precedits per una semblança cordial de Germà Colón i Domènec (13-17), per al qual, com per al signant d'aquestes línies, el Dr. Bohigas segueix essent l'inoblidable conservador de la Secció de Reserva de la Biblioteca de Catalunya, senyorial i pròxim alhora, al qual tots hem recorregut en algun moment de les moltes hores enterrades (feliçment!) en aquella Secció de la BC; per la meua banda, recordo com si fos ara que ell fou el primer confident i jutge alhora de la identificació dels sermons de sant Vicent Ferrer del ms. 477 de la dita biblioteca; al qual tots hem recorregut, i al qual hem d'agrair observacions o consells, com el que em donà en aquella ocasió: «No en digui res, fins que vostè mateix n'hagi publicat alguna cosa, no fos cas que tingués un disgust»; i ara no em puc estar de preguntar-me si en la biografia científica del Prof. Pere Bohigas i Balaguer no hi haurà hagut algun disgust d'aquesta mena.

El conjunt d'estudis és agrupat en quatre seccions, dedicades respectivament a bibliologia (19-388); a manuscrits (389-531); a obra filològica i literària catalana (533-697); i a literatura castellana (699-799).

La primera secció reproduïx dos estudis: *El libro español (ensayo histórico)* del 1962 (21-366); *La introducción de la tipografía en España. Estado de la cuestión*, del 1965 (367-389). Set són els títols aplegats en la secció segona: *Profecies catalanes en els segles XIV i XV. Assaig bibliogràfic*, del 1922 (391-418); *Un sumari del Llibre de viatges d'Oderic de Pordenones*, dels anys 1920-1922 (419-423); *Profecies de Merlí. Altres profecies contingudes en manuscrits catalans*, dels anys 1928-1932 (425-455); *Notas sobre algunas crónicas catalanas contenidas en manuscritos de la Biblioteca Nacional*, del 1941 (455-481); *El manuscrit lat. 11550 de la Bibliothèque Nationale*, del 1928 (483-494); *Els primers il·lustradors de la Bíblia a Catalunya i llurs antecedents hispànics*, del 1938 (495-522); i *El Letovari de fra Joan Basset*, del 1983 (523-531). La secció tercera acull quatre títols: *Miracles de la Verge Maria: col·lecció del segle XIV*, del 1956 (535-651); *La llengua dels Miracles de Maria del manuscrit de Lleida*, del 1953 (653-667); *Nota sobre el Tractat de cavalleria del rei Pere III*, dels anys 1947-1948 (669-673); i *La Atlántida, Colón y América en la obra de Verdaguer*, s./a. (675-697). Finalment, la secció quarta recull tres títols: *Orígenes de los libros de caballerías*, del 1949 (701-723); *La novela caballeresca, sentimental y de aventuras* del 1951 (725-774); i *De la comedia a la tragicomedia de Calisto y Melibea*, del 1957 (775-799).

El fet d'haver posat a l'abast dels estudiosos aquest aplec de setze estudis ha d'ésser valorat fins al màxim, car, tal com ja he dit, conserven tota llur vigència i així seran més accessibles; si, de més a més, hom els col·loca al costat dels dos reculls anteriors tindrà a l'abast de la mà pràcticament tota l'obra esparsa dedicada pel Prof. Pere Bohigas i Balaguer a l'estudi cultural sobretot de la Baixa Edat Mitjana a Catalunya; i per si calgués una escaiguda, aquest volum celebrarà ara i en el futur els mèrits personals del Dr. Bohigas, celebració a la qual, no crec que calgui dir-ho, ens associem de tot cor i amb els millors auguris.

Josep Perarnau

Estudis d'història d'Andorra. «Miscel·lània a Dom Cebrià Baraut i Obiols», Andorra la Vella, Ministeri de Turisme i Cultura 2001, 704 pp.

Des que existeix ATCA, les pàgines del nostre anuari han estat atentes a les successives publicacions del pare Cebrià Baraut i amatents a donar-les a conèixer (cf. «ATCA, I (1982), 292-293; II

(1983), 401-403; IV (1985), 456-457; VI (1987), 344-345; VII-VIII (1988-1989), 324-326; IX (1990), 371-373; XI (1992), 448-452; XIII (1994), 422-426; i XVIII (1999), 817-820), en general per mitjà de recensions, que hom volia dignes dels treballs recensionats, o algunes amb breus resums objectius en la secció de *Notícies bibliogràfiques*. I heus ací que, alhora que arriben noves contribucions seves al coneixement de la documentació d'entorn l'any Mil, també fa acte de presència damunt la taula del crític el volum miscel·lani, davant el qual aquest es desfà, ni que només sigui per una vegada realment excepcional que no ha de servir de precedent, dels lligams d'aquella contenció que sol presidir les recensions d'ATCA, i proclama, ja de bell antuvi, la seva alegria pel volum que li ha arribat a les mans, pel seu contingut i pel fet que un tan digne present acabi d'ésser ofert a l'amic P. Cebrià Baraut; no cal dir que una tan bella estrena també honora el Govern d'Andorra per la demostració de la gratitud amb la qual correspon a la paciència benedictina que l'amic ha anat esmerçant a clarificar (o a proporcionar les bases documentals que permetran de clarificar) tant la història del bisbat (i del comtat) d'Urgell, al qual Andorra pertany, com la de la mateixa Andorra, cosa que el crític proclama també amb veu ben alta.

El volum conté una part inicial, més biobibliogràfica, en la qual Alexandre Olivar, i Antoni Morell dibuixen trajectòria i fesomia personals de l'autor (11-23), Albert Villaró Boix, Manuel Riu i Riu, Josep Moran Ocerinjauregui i Susanna Vela Palomares, n'avaluen respectivament el treball com a paleògraf i editor i les seves aportacions a la història del monaquisme català, a l'estudi de la llengua catalana i a la historiografia d'Andorra (25-55), mentre Pilar Burguès Montserrat estableix la llista dels cinquanta-quatre títols dedicats per l'autor a la història d'Andorra (57-65); després de la part inicial, el bloc principal és dedicat a la reedició de vint-i-vuit d'entre els cinquanta-quatre estudis acabats d'esmentar, treballs no pas menors, però sí més breus, de dom Cebrià Baraut.

No es tracta, doncs, d'obres completes, car aquestes, altrament ben desitjables, requeririen una bona rècula de volums (pensem en els d'«Urgellia», ben coneguts dels nostres lectors), sinó només d'un aplec d'estudis separats tant pels llocs, com per la publicació i el temps en què foren editats, i ací agrupats en seccions: quatre en la primera intitulada *Edició de fonts documentals* (70-163); vuit en la segona, *Història eclesiàstica* (165-378); cinc en la d'*Història medieval* (380-492); un d'*Història monàstica* (494-529); tres d'*Història moderna i contemporània* (531-650); un d'*Història del llibre i codicologia* (652-657); un d'*Historiografia* (659-661); i cinc en la de *Notes biogràfiques i bibliogràfiques* (149-191). I encara que hom ha de suposar el primer grup més afí al present anuari, la veritat és que les publicacions de documents farceixen les pàgines de pràcticament tots els títols.

El llibre resultant del material proporcionat pel P. Cebrià Baraut i de la voluntat reconeixedora del Govern andorrà constitueix ara un volum digne de tot elogi, també per la seva presentació, que no sols és digna, sinó positivament agradable i àdhuc diria que elegant, paraula certament no renyida amb un objecte tan seriós com el present recull d'estudis, i ell mateix n'és la prova. Ni l'alt valor del contingut no desdii de la bellesa de la presentació, ni la qualitat de l'emboïllat no ha de fer pensar que tota la vàlua del llibre consisteix en la seva presentació. Si a això hi afegim el servei que amb el present aplec el Govern d'Andorra fa i farà als estudiosos, posant-los a l'abast de la mà un conjunt d'estudis altrament difícils d'atènyer o almenys de tenir plegats, tindrem aquell 'funiculus triplex' fet de contingut, emboïllat i servei, que assegura la solidesa d'aquest nostre judici tan altament positiu.

Amic pare Cebrià Baraut: grans mercès i per molts anys!

Josep Perarnau

Ferran del CAMPO I JORDÀ, *Set segles d'una família empordanesa. Els Jordà de Molins*. Figueres, Brau Edicions 2000, 273 pp.

Aquesta obra presenta l'evolució històrica d'una família empordanesa des del segle XIV fins al primer terç del segle XX. La base documental és l'arxiu familiar, del qual l'autor es limita a dir

que malgrat l'abundància de la seva documentació, era molt més complet, car principalment a causa de les guerres ha sofert minves. El fet que l'arxiu sigui tan sumàriament descrit i la manera com els documents són citats en el curs del llibre, fan pensar que l'arxiu Jordà no està ordenat en sèries, ni els documents són numerats o distingits mitjançant els recursos habituals de les classificacions arxivístiques. Es tracta, doncs, segons sembla, d'un arxiu verge, que potser podria rebre un ordenament intern que el fés més intel·ligible, almenys en el sentit de donar una idea de quina és la documentació que s'ha pogut perdre i, sobretot, quin és el caràcter jurídic dels diversos documents. Com sigui, els documents hi són, tenen el seu valor i per ventura alguns haurien d'ésser tinguts en compte en una història local o comarcal de l'època moderna.

I diem de l'època moderna perquè ens ha fet la impressió que a l'arxiu Jordà no s'han conservat documents anteriors al segle XVI. En efecte, el que es publica a les pàgines 18-20, que és una llista dels habitants del Castell de Molins i del Castell de Montmarí durant el s. XIV, és un document redactat en llengua moderna i de tota evidència posterior al 1436: «... qual moli se anomenaba del Pou consta en la nota[ria] de Llers el 15 de janer de 1436». Escrita sobre instruments de la notaria de Llers, la nota documenta la presència de Ramon Jordà a Pont de Molins en la catorzena centúria. Dos altres documents d'aquest segle, un dels quals esmenta la 'trilla de n' Jordà' (1334) i en l'altra hi ha els límits de l'hort que hi havia darrera el mas Jordà, són citats d'una manera tan imprecisa que ni tan solament queda clar si són de l'arxiu familiar o si provenen d'altra font.

Quan els Jordà apareixen durant el segle XVI en escriptures d'establiment, són pagesos lliures que eixamplen el seu radi d'acció d'una manera contínua i toquen totes les cordes de la lira agropecuària: terres, ramats, préstecs en numerari. La documentació dóna testimoni de les compres, dels testaments, cartes de pagament i sobretot dels plets posats o suportats. Estudiada per segles, l'evolució de la família reflecteix els alts i baixos de la història general: pau i prosperitat durant el segle XVI; pestes, guerra, invasions, allotjaments i allistaments forçosos durant el convuls segle XVII —amb alguna mort violenta—.

Malgrat les guerres, els Jordà continuen adquirint, rebent terres en establiment i prosperant. Durant el segle XVIII els Jordà esdevenen, a més de pagesos i ramaders, homes de negocis, de moltes conveniències', tardans a pagar, molt llestos per sortir airoso dels plets. El 1754 construeixen un molí, que els va dur molts maldecaps jurídic i també molts guanys. Dóna idea gràfica de la importància econòmica de la família el *Llibre de notes de Rafel Jordà pages del beinat de Pont de Molins parroquia de Llers Fet vui als 27 de maig del 1700*. L'extracte del cadastre de Llers del 1773 que transcriu l'autor esmenta les possessions, valor i contribucions que havia de pagar Rafael Jordà: 1.029 rals d'ardit i 36 diners, per tres cases, dos molins i 255,33 vessanes de terra. Els Jordà ja són en aquest moment una poderosa família de la burgesia agrícola i de negocis, que s'obren pas a cop de plets entre la petita noblesa residual -borbònica- de l'Empordà, i que tenen una participació directa en l'enfrontament i segregació del veïnat de Pont de Molins del municipi de Llers, que comença amb la separació eclesiàstica el 1782 i acabarà amb la política els anys 1821-1822.

Si s'ha de jutjar per l'extensió que pren en el llibre l'estudi del període 1793-1814 i la resta del segle XIX, l'arxiu Jordà deu ésser particularment ric de documents d'aquest període. Gent que s'ha guanyat una posició social a base de treball, ambició, tenacitat, astúcia i intel·ligència, els Jordà encaren l'època revolucionària amb una mentalitat completament formada: seran patriotes contra el francès invasor i depredador, seran partidaris de la llibertat contra l'absolutisme i el carlisme, que a l'Empordà també destrueix, segresta i depreda. L'hereu Jordà sempre serà a casa seva, davant la hisenda i els negocis, comprant, arrendant i eventualment fent inventari del que ha estat saquejat, però la seva actitud serà la de «somriure per davant, fer per darrera». Altres membres de la família s'enrolaran en les partides antifranceses i tindran una actuació novel·lesca. Ponç Jordà va prendre part, sota el coronel Francesc Rovira, en l'assalt i recuperació del castell de Figueres, l'abril del 1811, idea de bojos, però que reeixí. Ocuparen el castell durant quatre mesos, perquè les forces espanyoles foren incapaces d'establir contacte amb els homes de Rovira, assetjats pels francesos i finalment reduïts.

Restablerta la pau, els Jordà ampliaren els seus negocis: arrendaren delmes i es convertiren en proveïdors de l'exèrcit durant l'ocupació dels Cent Mil Fills de Sant Lluís. Patiren amb els car-

lins, però els Jordà disposaren de confidències en aquell ambient i així, per sort o per astúcia, en van sortir poc perjudicats. Durant el segle XIX la família amplia els negocis: modernitza els molins, arrenda l'explotació d'una mina de carbó, fa préstecs, participa en societats mercantils i industrials. Aprenen el francès i el castellà, perquè els negocis ho reclamen. El 1884 participen en la creació de la Caixa d'Estalvis de l'Empordà i més tard creen la Banca Jordà a Figueres, on ja resideixen. Cap al final del segle es traslladen a Barcelona. En aquesta darrera etapa i encara més durant el segle XX, els Jordà participaren en la política: Carles Jordà i Fages, al qual és dedicat l'epíleg de l'obra, fou diputat de la Mancomunitat per la Lliga (1913-1917) i regidor de l'ajuntament de Barcelona (1917-1921).

L'obra de Ferran del Campo i Jordà no té més ambició que donar notícia d'una trajectòria familiar, i val a dir que se'n surt molt bé. Per a cada generació presenta amb un gran luxe de detalls totes les incidències del grup familiar: matrimonis, naixements, òbits, casaments de fadrísters, heretaments, compres, negocis impulsats, plets, conflictes, rivalitats i renyines amb veïns, etc. És relativament poc estudiada l'activitat dels Jordà com a prestamistes: no hi ha quadres cronològics ni avaluacions del total de diners prestats, amb el resultat de guanys i pèrdues. Tampoc no són estudiats els rendiments de les seves activitats industrials -molins i mina-. Potser la documentació no permet aclarir aquests detalls? O l'autor s'ha limitat voluntàriament als aspectes de vinculació familiar més estrictes? Com sigui, el lector queda convençut de la importància de l'actuació global de la família Jordà i enyora un tipus de treball on els aspectes genealògics haguessin estat compensats amb l'elaboració de les dades econòmiques més rellevants, amb la qual cosa el llibre hauria contribuït molt eficaçment a la història local i a la de Catalunya més en general. Fins i tot hauria estat molt il·lustrador de comparar, si hagués estat possible, la qualitat del treball esmerçada pels Jordà en uns i altres negocis. Perquè hom té la impressió que portaren bé els negocis vinculats amb l'agricultura, i en canvi en l'àmbit financer no van poder o saber dominar les maltempades inevitables. Quin fou el destí de la Banca Jordà? Quina fou la posició de Carles Jordà i Fages en el Banc de Barcelona, que l'arrossegà en la seva fallida? Quan l'autor, en cloure l'epíleg, ens fa saber que l'any 1947 del gran patrimoni Jordà només en restava un 30%, hom s'adona que aquest fet tan substancial ha hagut de tenir més d'una causa interna, a part de les externes, vinculades amb els conflictes del camp català durant la primera meitat del segle XX.

És clar que Ferran del Campo no ha pretès de fer la història econòmica que demanem. Però des d'aquí no ens podem estar de preguntar-nos i de preguntar-li si l'arxiu Jordà és o no és ric en documentació econòmica dels segles XIX i XX. El detall no és insignificant, perquè àdhuc des d'un punt de vista tan parcial com és el d'un clos familiar, la història econòmica és tan apassionant com la políticossal i no pas menys prenyada d'ensenyaments. Si l'autor emprèn alguna vegada la biografia de Carles Jordà i Fages, gosàriem suggerir-li que estudiï amb el màxim rigor i detall possible el capítol econòmicofinancer, a part del polític, amb una pregunta com a teló de fons: Per què un membre d'una família d'una tenacitat i capacitat de resistència demostrades, en deixar de banda els negocis agrícoles i embarcar-se en els financers, és víctima del primer cop de fortuna? La pregunta és formulada des de la màxima obertura, perquè la resposta pot comprendre elements insospitats. Però és una pregunta necessària, si més no per a fer passar pel sedaç del rigor històric la qüestió de l'aptitud econòmica de Catalunya. En què apareixen aptes els catalans des del punt de vista econòmic, i en què som ineptes? El relleu social dels Jordà justifica un estudi a fons, amb el màxim detall possible, de les causes de la liquidació o reducció sobtada d'un patrimoni important. Les causes poden ésser sorprenents, peregrines o paradigmàtiques. Però en la seva enumeració i avaluació rigorosa segur que hi hauríem d'aprendre.

En annex, l'autor dreça una relació cronològica dels plets posats (15) i suportats (16) pels Jordà, amb el resultat de vint sentències favorables, nou de contràries, una concòrdia i una sentència arbitral. Aquests plets abasten des de 1758 fins a 1787.

Cal també consignar que el segon capítol del llibre és dedicat a exposar la història del priorat del Roure, atès que els Jordà foren membres destacats de la confraria de la Mare de Déu del Roure i, durant el segle XIX, destruït el priorat, l'adquiriren durant la desamortització de Madoz (1855).